

Умарали НОРМАТОВ

ЯРИМ АСР ПОРЛАГАН МАЁҚ

**(Озод ШАРАФИДДИНОВ
таваллудининг 90 йиллигига)**

**Ташкент
«MUMTOZ SO‘Z»
2019**

УЎК: 821.512.133
КБК 83.3(5Ў)

Муҳтарам китобхон!

*Қўлингиздаги мухтасар мажмуада мунаққид Умарали Норматовнинг устози – ноёб истеъдод соҳиби, жасур сиймо, Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов шахсияти, ҳаёт ва ижод йўлига оид турли йилларда ёзилган эссе – бадиа, хоти-
ралари жамланган. Мажмуага шлова тариқасида устознинг шогирди – Умарали Норматов ҳақидаги мақоласи ҳам берилган.*

Масъул муҳаррир:

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Наим КАРИМОВ,
*ЎзРФА академиги,
филология фанлари доктори, профессор;*
Иброҳим ҒАФУРОВ,
Ўзбекистон Республикаси Санъат арбоби

83.3(5Ў)

Н79

Норматов, Умарали

Ярим аср порлаган маёк: Озод шарафиддинов
таваллудининг 90 йиллигига / У.Норматов; масъул муҳаррир
Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2019. – 70 б.

ISBN 978-9943-5562-9-4

© У.Норматов, 2019

© «MUMTOZ SO‘Z», 2019

ЯРИМ АСР ПОРЛАГАН МАЁҚ

(Эссе)

Мен устоз Озод акани ўлмайдиган одам деб билардим. Бу табаррук зот вужудидаги мислсиз ирода, бардош, шижоат ҳали бери ўлимни яқинига йўлатмаса керак, деб юрардим. 2005 йилнинг 4 октябрида – муборак рамазони парифнинг илк тонгида устознинг вафоти хабарини эшитганимда, сўнг Қибрайдаги хонадонидида худди тирикдек ётган майити ёнида тиз чўкиб ўтирганимда не ҳолга тушганимни ифодалашга тилим ожиз. Начора, туғилиш бор экан, ўлим ҳақ. Ҳаётимдаги энг мушкул дам ўша куни устоз тобути бошида туриб Одил Ёқубов, Абдулла Орипов, Хайриддин Султонов қатори видо сўзини айтиш бўлди. Ўша дамларда кўнглимдан кечганларни коғозга туширгудек бўлсам, бутун бошли китобга айланарди.

Озод аканинг ярим асрлик фаолиятининг асосий қисми Ўзбекистон Миллий университетида ўтди. Мен у кишининг биринчи шогирди эдим. Ярим аср у билан бирга ишлаш, ҳамкору ҳамнафас бўлиш мен учун Аллоҳнинг беназир инояти деб биламан. Мислсиз истеъдод соҳиби, шахси бутун улуғ сиймонинг ижодий жасорати туфайли Миллий университет мамлакатимизда жамоатчилик тан олган адабий-танқидий марказлардан бирига айланди. Устоз бу масканда ўзига хос илмий мактаб яратди.

О.Шарафиддинов миллий адабиётимиз ривожига Сталин вафотидан кейин 50-йиллар ўрталаридан бошланган янги бир тўлқиннинг танқидчиликдаги даракчиси сифатида майдонга чикди. “Лирика ҳақида мулоҳазалар”, “Замон, қалб, поэзия”, “Ниҳоллар” сингари мақолалари билан адабий-танқидий тафаккур равнакида бурилиш ясади, расмий доираларга хизмат қилувчи ўта мафкуравийлашган “шеърят”га қарши илк бора мардона туриб жанг очди. Шеърятда шоир кўнгил розларини, қувончу ташвишларини,

дарди дунёсини ифода этувчи чинакам инсоний тамойилларни ҳимоя қилиб чиқди, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов сингари ёрқин истеъдодларни илк қадамларидаёқ ҳимоя қилиб, уларнинг ижодий тақдирига кучли таъсир кўрсатди. Бутина эмас, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Миртемир, М.Шайхзода, Шухрат, А.Мухтор, О.Ёқубов, П.Қодиров сингари етакчи адиблар билан ҳамкору ҳамнафас, маслакдош сифатида жўшқин адабий жараён ичида ёниб яшадик, бетиним ижод этди. Шу пайтга қадар бизда ижод аҳли билан мунаққиднинг бу тарздаги ҳайратомуз ва ибратомуз ҳамкорлиги бўлган эмас.

Дадил айтиш мумкинки, биринчи галда, Озод аканинг саъй-ҳаракати туфайли миллий танқидчилигимиз замонавий жаҳон танқидчилиги тафаккури даражасига кўтарилди. Ярим аср давомида бу улуғ зот танқидчилигимизнинг қарвонбошиси – лидери бўлиб келди. Бунақаси жаҳон танқидчилиги тарихида сийрак учрайдиган ҳол.

Аёнки, XX асрнинг иккинчи ярмига келиб танқидчи ва адабиётшунос мутахассислар тайёрлашнинг муайян тизими шаклланди, филология бўйича фан номзоди, фан доктори илмий даражасини олиш ҳаракати оммавий тус олди, бу соҳа илм-фанда тирикчилик, касб-ҳунар, лавозим, мартабаларни эгаллаш воситасига айланди. Номзодлик, докторлик диссертацияларининг низомлари яратилган, ҳозир адабиётшуносликнинг муайян жанри тусини олган, унинг қатъий талаблари бор, ҳатто диссертация таркиби, нечта боб ва фасллардаёқ иборат бўлиши зарурлиги қатъий белгилаб қўйилган. Ҳар йили бизда адабиётшунослик бўйича 30-40 атрофида фан докторлари тайёрланади. Бироқ масаланинг “лекин”и бор. Хўш, шулардан нечтасини “мунаққид” – чин истеъдод эгаси деб аташ мумкин? Бунга дадил жавоб беришга тил ожиз. Гарчи Озод ака ҳам фан номзодлиги диссертациясини ёқлаган, ўзи 26 та фан номзоди тайёрлаган бўлса-да, бу ҳаракатни унча хушламас, диссертация масала-

сига қандайдир киноя-истехзо билан қарарди. Ўз номзодлик диссертациясидан кўнгли тўлмаган, докторлик диссертацияси устида ишлашни эса ҳаёлига ҳам келтирмаган.

Гап шундаки, устоз табиатан диссертация қолипига тушмайдиган, стереотипларни тан олмайдиган шахс эди. У танқидчиликни санъат деб биларди, худди Нитше фалсафани поэзия, дoston даражасига кўтаргани каби Озод ака ҳам танқидчиликни чинакам ижод – санъат асари, шеърят даражасига олиб чиқди. Агар хоҳиш-истак, майл бўлса, муайян тайёргарлиги бор ҳар бир одам бемалол номзодлик, докторлик диссертациясини “ясайвериши” мумкин; аммо “Чўлпонни англаш”, “Нутқ ёхуд адиб ҳаётининг юлдузли онлари”дек ноёб асарларни фақат Озод акадек ноёб истеъдод соҳибигина яратиши, бунёд этиши мумкин.

Шуни унутмаслик керакки, мунаққид ижодий фаолиятининг ўттиз беш йили шўро истибдоди даврида кечди. Мустабид тузум адабий сиёсати, яккахоким мафкура, социализм ақидалари босими, табиийки, унинг ижодий тақдирда муайян даражада ўз асоратларини қолдирди. Бироқ олимнинг бу йиллардаги жўшқин фаолияти замон таъқибу тазйиқлари остида ақидапарастликка қарши курашлар, адабиёт оламидаги чин истеъдодлар, асл асарлар ҳимояси йўлида ҳақиқат, адолат учун мурасасиз мардона жанрлар ичида ўтди. Унинг минбарлардаги, матбуотдаги деярли ҳар бир жиддий чиқиши кескин қаршиликларга учради, унинг номи ҳар доим қора рўйхатларда юрди. Бу хусусда, аввало, устознинг ўзи “кўб” ва “хўб” ёзган. Бунинг учун “Эътиқодимни нега ўзгарттирдим?”, “Чўлпонни англаш” рисоаларини эслаш кифоя. Бу борада шахсан ўзим гувоҳ бўлган баъзи воқеаларни эслатиб ўтсам дейман.

Ўтган асрнинг 60-йилларига келиб Миллий университетда Ғулом Каримов бошчилик қилган, Озод ака ишлайдиган Ўзбек адабиёти кафедрасининг мавқеи ғоят баланд, XIX асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиёти ҳамда замона-

вий адабий жараён тадқиқи бўйича мўътабар илмий марказ саналарди. Шу орада кафедрани иккига ажратиш масаласи кўтарилди. Адабиёт тарихи бўйича мудир тайин, аммо ажралиб чиқажак замонавий адабиёт кафедрасини ким бошқаради, деган муаммо юқори доирадагиларни ўйлантириб қўйди ва бу масала узок йиллар пайсалга солиниб келинди. Ниҳоят, Ғ.Каримовнинг қатъий туриб олиши туфайли 1974 йил баҳорида матбуотда янги кафедра мудирлигига конкурс эълон этилди. Конкурс натижаларига бағишланган илк мажлисда маълум бўлдики, мудирлик лавозими учун Турсун Собиров, Салоҳиддин Мамажоновдан ариза тушибди. Бироқ университет домлаларидан бирортаси ҳам хужжат топширмагани мажлис аҳлини ўйлантириб қўйди. Ғ.Каримовнинг маслаҳатига кўра, Хатиба Ҳакимова ва камина ариза топширишимиз лозим эди. Ғоят андишали аёл Хатибаҳон Озод акадай буюк олим турганида бу лавозимга даъво қилишни ўзига эп кўрмаган ва устоз таклифини қатъиян рад этган. Менинг вазиятим ҳам аён, ахир устоз турганида мен қандай қилиб бу ўринга даъвогарлик қиламан?.. Мажлисда бу гаплар дангалига ўртага ташланди. Қизиқ, ўша куннинг ўзида Т.Собиров билан С.Мамажонов аризаларини қайтариб олдилар.

Эртаси куни Ғ.Каримов мени ўз хузуралига чорладилар; асл ниятга ўтиб, мудирликка ариза топширасиз, шунга келишдик, дедилар. Кўнгилдаги андицаларимни айтганимда: “Аслида, бу жой Озодники, – дея сўзларини давом эттирдилар. – Мен қўлимдан келган ҳамма ишни қилдим, лекин гапимни ўтказолмадим, юқоридагилар “Бу лавозимни Озодга бериб бўлмайди”, деб туриб олишди. Агар пайсалга солсангиз, бу ўринга бошқа ёт бир одам келади-ю, Озодга ҳам, Сизга ҳам ёмон бўлиши мумкин. Бир йил ўтар, икки йил ўтар, фурсат келар, ана ўшанда мудирликни икки қўлаб асл эгасига топширасиз. Озоднинг фикри ҳам шу!”

Но илож рози бўлдим, орадан шунча йиллар ўтиб кетди, аммо домла ваъда қилган фурсатдан дарак бўлмади. Шундай бўлса-да, кўнгил бир жиҳатдан таскин топади: 26 йил Ҳозирги ўзбек адабиёти кафедрасига мудирлик қилган бўлсам, асосий вазифам устозни бало-қазолардан асраш, кўнгилдаги улуғ ниятларини имкон қадар рўёбга чиқаришда унга таянч ва суянч бўлишдан иборат эди.

Шу йиллар давомида кафедра ҳаёти, илм-фанга оид барча жиддий муаммолар устоз билан бамаслаҳат ҳал этиларди. Яширмайман, айрим масалаларда баҳслашиб ҳам қолардик. Истиклол руҳи билан йўғрилган мактаб адабий дастури, олий ўқув юртлари учун XX аср ўзбек адабиёти дастури ва дарслиги ҳам унинг иштирокида – ҳаммуаллифлигида яратилди. Ажиб ибтидо ва интиҳо: сафарда бўлганликлари туфайли муаллифга катта шуҳрат келтирган “Замон – қалб – поэзия” китоби корректурасини ўқиб нашриётга тақдим этишни ишониб менга топширган эдилар. Орадан қирк йил ўтиб ўзи “Замон – қалб – поэзия”дан кейинги энг яхши китобим деб санаган “Ижодни англаш бахти”га масъул муҳаррир бўлиш, сўзбоши ёзиш шарафи ҳам менга насиб этди. Қизиқ, каминага тақдим этилган бу китобдаги дастхатда устоз мени негадир “дўстим” деб атаган ва “Менга садоқатингиз туфайли доим қаноатланиб юраман”, деб ёзган.

Дориламон кунлар келгач, истиклол туфайли устоз елкасига офтоб тушган кезлари у кафедра мудирлигидан ҳам муҳимроқ лавозимларда, чунончи, аввал “Хазина” нашриётида бош муҳаррир, сўнг энг нуфузли янги нашрлардан “Тафаккур” журналининг бош муҳаррири ўринбосари, ниҳоят, “Жаҳон адабиёти” журнали бош муҳаррири вазифаларида хизмат қилди. Лекин у Миллий университет, факультет, Ўзбек адабиёти кафедраси билан алоқасини узмади, умрининг охирига қадар ўзини шу даргоҳнинг одами, фарзанди санаб бу ердаги барча муҳим тadbирларда фаол иштирок этди. Магистрантлар, Олий Адабиёт курси тинглов-

чилари билан мунтазам суҳбатлар ўтказиб турди, одатдагидек турли анжуманларда теран профессионал, жўшқин, мардона ҳақ сўзлари билан тингловчилар, хусусан, ёшлар кўнглига олов ёқиб келди.

Беихтиёр 60–80-йиллар кўз олдидан ўтади: ўша кезлари барча олий ўқув даргоҳларида бўлгани каби университетда ҳам “сиёсий хушёрлик” олий даражада эди. Озод аканинг қолипларга сиғмайдиган гаплари ҳамisha сиёсий “хушёр” соқчиларнинг эътирозларига учрарди. Факультетда Ғулом Шарипов деган ортодоксал коммунист ишларди. Тилшунос доцент сифатида аудиторияда студентларга тил илмидан деярли ҳеч нарса бермас, асосий хунари тил ва адабиёт соҳасидаги “сиёсий хатолар”ни аниқлаш, бу ҳақда тегишли даргоҳларга “гап етказиш”дан иборат эди. Биров унинг мушугини ҳеч ким пишт деёлмасди. Ҳатто Айюб Ғуломовдек буюк олим унинг қаршисида қўл ковуштириб турарди. Бу кимсанинг Озод акани кўрарга кўзи йўқ эди. Адабиёт дунёсида нимаики “чатоқлик” содир бўлса, Озод акани унинг бош айбдори деб биларди. Ёзувчилар уюшмасида, турли адабий анжуманларда Озод ака шаънига танқидий гаплар айтилганида, устоз олқишлаб мақола ёзган “Тобутдан товуш” кескин танқид остига олинганида, у муҳаррирлик қилган “Тирик сатрлар”, “Ёшлар билан суҳбат” китоблари қатағонга учраганида, Эркин Воҳидовнинг “Фузулий ҳайкали қошида”, “Ўзбегим”, Абдулла Ориповнинг “Биринчи муҳаббатим”, “Аёл” шеърларига маломат тошлари отилганида – бу каби нохуш воқеаларни университетда биринчилардан бўлиб зўр қувонч билан қарши олган, факультет жамоаси, талабалар орасида уларни кенг тарғиб ва ташвиқ этган ҳам ўша зот эди. Ҳатто у университет партия мажлиси минбарида туриб, “Эркин Воҳидов билан Абдулла Ориповларнинг ижодда хато йўлдан кетишларига Озод Шарафиддинов айбдор” дейиш даражасига борди. Шунда нотаниш бир талаба минбарга отилиб чиқиб:

“Озод Обидович Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар қатори халқимизнинг фаҳри, ифтихори, виждони, бу табаррук зотни ҳақорат қилинишига тоқат қилолмаймиз” деганида улкан зал гулдурос қарсақлардан ларзага келгани, ўша кезларда калбларда жўш урган қувонч нашидасини ҳамон унутолмайман.

Устознинг университет даври фаолияти устивор йўналишларидан бири Чўлпон муаммоси бўлган. Чўлпон расман оқлангач, Озод ака Ёзувчилар уюшмасида тузилган Чўлпон ижодини ўрганувчи комиссияга аъзо қилиб киритилган эди. Ғаламисларнинг пинҳона қаршилиги туфайли комиссия ишламади. Сўнг Озод ака яқка ўзи мустақил равишда бу борада изчил фаолият кўрсатди, Чўлпон асарларини йиғди, у ҳақидаги мақолаларни тўплади, адиб замондошлари хотираларини ёздириб гоҳо эса ўзи ёзиб ола бошлади. Университет аудиторияларида тап тортмай Чўлпондан сўз очар, шеърларидан намуналар ўқирди. Ғанимларнинг фитналари-га, юқори доираларнинг таъқибига қарамай, бу ишни изчил давом эттираверди. Ёдимда, бир гал иккимизни парткомга чақириб, шу хусусда гап очишганда, устоз шоирнинг соф лирикаси намуналаридан “Гўзал”ни, шўролар сиёсатига мослаб ёзилган айрим шеърларини ўқиб: “Буларнинг нимаси зарарли?” деган саволни қўйди. Шунда партком котиби ҳеч нарса дея олмади, ҳар ҳолда бу масалада эҳтиёт бўлиш керак, деган мужмал гапдан нари ўтолмади... Бу ҳол бир эмас, бир неча бор такрорланди. Ҳар гал Чўлпон хусусида дағдаға билан бошланган можаро Озод аканинг асосли далил-исботлари туфайли мужмал бир тарзда муроса билан яқунланарди. Энг охирги дағдаға ва кулгили ходиса 1985 йилнинг декабрида юз берди. Кафедра мажлисига йиғилган эдик. Факультет декани ҳузуримизга кириб Озод ака иккимиз тезликда парткомга чиқишимиз зарурлигини айтди. Маълум бўлдики, гап кафедра аъзоси Н.Худойбергановнинг “Вопросы литературы” журналининг 1985 йил 12-сониди

босилган танқидчиликдаги маҳаллийчилик хусусидаги мақола-си устида экан. Мақолада, жумладан, Чўлпон ижодий мероси ҳамон эътибордан четда қолаётгани, асарлари қайта босилмаётгани айтилган эди. Марказқўмдан университет парткомига қўнғироқ қилишиб, тезликда бу мақолани муҳокама қилиш, унинг муаллифига партиявий чора қўриш ва-зифаси топширилади. Озод ака котибга ётиғи билан мақола моҳиятини тушунтирди, Норбой партия аъзоси эмаслигини эслатди; бунинг устига мақола Москванинг нуфузли наш-рида босилгани, ундаги гаплар ҳозир жиддий шов-шувларга асос бўлолмаслиги, агар шундай қилинса, университет шаъ-нига доғ тушиши мумкинлигини айтди. Котиб иккиланиб қолди. Марказқўм билан телефон орқали боғланиб, бўлган гапларни юқорига етказди. Марказқўм ходимлари ўз сўзла-рида туриб олдилар, мақолани эътиборсиз қодириб бўлмас-лигини, албатта, муҳокама қилиниб, “миллатчи шоир”ни окламоқчи бўлган муаллифга кескин чора қўриш ва бу ҳақ-да марказқўмга ёзма ахборот бериш топширилди. Менинг шахсий архивимда марказқўм учун икки ой давомида 1986 йил 12 март санаси билан тайёрланган айтиш шу хусусдаги батафсил тушунтириш хати сақланади. Гарчи Озод ака кўп масалаларда Норбой билан чиқишолмас-да, унинг Чўлпон хусусидаги позициясини қатъий туриб ҳимоя қилди. Озод ака маслаҳати билан Норбой иккимиз тайёрлаган, устоз таҳ-рир қилиб берган бу тушунтириш хати бутун бошли бир тадқиқот эди. Унда Чўлпонни ётиғи билан – аниқ далил-ис-ботлар, рад этиш мумкин бўлмаган илмий асослар орқали дадил ҳимоя қилинганини эслаб бугун ҳайрон қоламан...

Замон шитоб билан ўзгариб борарди. 1986 йил 7 фев-ралда Марказқўм котиби Раъно Абдуллаева ҳузурида та-ниқли адабиётшунос ва тарихчи олимлар, ёзувчи ва шоир-лар иштирокида ўтган кенгашда университетдан Озод ака билан мен ҳам таклиф этилган эдик. Унда, жумладан, Чўлпон меросини ўрганиш, чоп этиш масаласи қўтарилди,

бу хусусда кизгин мунозаралар бўлди, одатдагидек Ю.Султонов, Ҳ.Абдусаматов, К.Яшин Чўлпон асарларини нашр этилишига қарши чиқдилар, Э.Каримов билан О.Шарафидинов қатъий туриб, Чўлпонни халққа қайтариш пайти келганлигини айтдилар. Баҳс-мунозара авжига чиққан дақиқаларда собиқ марказқўмнинг идеология бўйича котиби Ҳабиб Турсунов сўз олди. Нотиқ Раъно Абдуллаевага мурожаат этиб: “Бир вақтлар мана шу хонада кўп нохуш воқеалар бўлган, қанчадан-қанча бегуноҳ ижодкорлар устидан ҳукм ўқилган. Яшин ака, яшириб нима киламиз, Сизу биз Қодирий, Чўлпонларнинг мухлиси эдик, Чўлпон шеърларини ёд билардик... Шунга қарамай, замон сиёсати йўлини тутганмиз, шунга мажбур бўлганмиз. Ўша йилларни ўйласам, юрагим тош қотади, кечалари ухлолмай тўлганиб чиқаман” дея кўзига ёш олди. Нотиқ гап орасида Чўлпоннинг кўп машҳур сатрларини ёддан айтди. Қизиқ, боя Чўлпон хусусида кескин танқидий гаплар айтган Яшин домла нотиққа қўшилиб у тилга олган сатрларнинг давомини ёддан айтарди...

Бу ҳол анжуманга ажиб руҳ бахш этди. Мажлисида ҳеч қанақа қарор қабул қилинмади, аммо ғишт қолипдан кўчганлиги – Чўлпон муаммоси руҳан ўз-ўзидан ҳал этилгани аён эди. Орадан роппа-роса икки йил ўтиб, “Шарқ юлдузи”нинг 1988 йил 2–3-сонларида “Кеча ва кундуз” романи Озод аканинг каттагина сўзбошиси билан эълон этилди. Устоз ташаббуси ва таҳрири остида 1991 йили “Яна олдим созимни” тўплами чоп этилди, кўп ўтмай Чўлпоннинг уч жилдлик “Асарлар”и нашрга тайёрланди, Чўлпон адабий-танқидий мақолалари ҳамда буюк шоир замондошлари хотираларидан иборат “Адабиёт надир?” китоби нашрдан чиқди. Миллий университет ҳузурида Қодирий ва Чўлпон ижодини тадқиқ этувчи илмий марказ ташкил этилди; филология фанида биринчи бўлиб Чўлпон шеърляти, адабий-танқидий қарашлари ҳақида номзодлик диссертациялари

тайёрланди, истеъдодли ёш адабиётшунос Д.Куროнов истиклолнинг дастлабки ойларида “Кеча ва кундуз” романи бўйича номзодлик диссертациясини, 1997 йили эса Чўлпон насри поэтикасига доир докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ёш олимнинг устоз ва камина тархири остида “Шарқ” нашриётида чоп этилган “Чўлпон насри поэтикаси” китоби чўлпоншуносликнинг муҳим ютуғи сифатида эътироф этилди.

Қаердадир ўкиб эдим: буюк зотлар зиммадаги тарихий миссиясини адо этмагунча бу фоний дунёдан кетмайдилар. Тарихда бунга мисоллар кўп. Улуғ сиймо Озод аканинг тақдири ҳам бунини тўла тасдиқлайди. Энг қийин дақиқаларда ҳам ҳаётбахш умид туйғуси устоз кўнглини тарқ этмади. Қандайдир сирли-сехрли илоҳий куч кўнглига ҳамиша далда бериб турарди. Устоз Чўлпонни юзага чиқариш учун роппа-роса ўттиз йил бетиним курашди. Шу туфайли унинг табаррук бошига не-не савдолар тушмади, дейсиз. Озод аканинг умр йўлдоши Шарофат опа бу хил охири кўринмайдиган можаролардан тўйиб кетиб, бир гал: “Ўша Чўлпонни тинч қўйинг энди, ахир биз ҳам одамларга ўхшаб яшайлик” деганини эшитганман. Бироқ келин ойи Озод акани бу йўлдан асло қайтариш мумкин эмаслигини яхши биларди. Аслида, дунёда уни аҳдидан қайтарадиган кучнинг ўзи йўқ эди.

Мен кўп кузатганман: устоз гарчи ҳаётда диний-исломий шартларга унчалик риоя этмаса-да, руҳан Аллоҳнинг ҳақлигига, қудратига ишонарди. Қаранг, 1958 йилдан бошланган саъй-ҳаракат, эзгу орзу-ният, Яратгандан сўраган илтижолари ўттиз йил ўтиб 1988 йилдан рўёбга чиқа бошлади, 1994 йили чоп этилган миллий танқидчилигимизнинг ноёб намунаси “Чўлпонни англаш” рисоласида улуғ шоирни рўёбга чиқариш йўлидаги жонбозликлари, кўнгил розларини, дарду дунёсини тўкиб солишга эришди. Чўлпоннинг ашаддий рақибларидан бири бир гал катта кетиб: “Озод

акангизга айтинг – овора бўлмасин. Мен тирик эканман, совет ҳокимияти бор экан, Чўлпон ҳеч қачон юзага чиқмайди!” деб эди. Аллоҳ кароматини қарангки, совет ҳокимияти ҳали куламай туриб, ўша арбоб тириклигида Чўлпон юзага чиқа бошлади. Бу ҳол банди оғир учун абадий сабоқ бўлиб қолажак.

Фақат Чўлпон масаласида эмас, юқорида эслатилганидек, замонавий адабий жараён бобидаги курашларда, баҳсу мунозараларда оғир-оқибат устоз ҳақ бўлиб чиқди, буни Аллоҳнинг саховати, савоб ишлари учун ажри-мукофоти деб биламан.

Озод ака миллат ўғлонлари орасида энг кўп китоб йиққан, ўқиган зиёлилардан. Жаҳон адабиёти, фалсафаси, санъати соҳасидаги билмдонларнинг энг билимдони эди. Мамлакатимизда “Иностранная литература” типидagi она тилимизда журнал бўлишини орзу қиларди. 1997 йили шу орзуси ушалди, “Жаҳон адабиёти” журнали ташкил топди. Омадни қарангки, бу янги журналга Озод аканинг ўзи муҳаррир этиб тайинланди.

Аллоҳ бандасини унга ҳам бахт-омад бериб, ҳам дард бериб, бошига ғам-андуҳ солиб синайди, дейишади. Зўр иштиёқ билан тайёрланган “Жаҳон адабиёти”нинг илк сони чиққан куни Озод ака касалхонада оғир жарроҳлик амалиётини бошдан кечирди, бир оёғидан жудо бўлди. Орадан бир мунча вақт ўтиб иккинчи ва учинчи жарроҳлик операциялари, дард устига чипқон деганларидек, қизилўнгач ва кўз хасталиклари келиб қўшилди. Томоғидан сув ҳам ўтмайдиган пайтлар бўларди, матнларни махсус лупа орқали ўқирди. Домла тўққиз йил давомида бу хил хасталиклар билан мардона олишди, кўп вақтлари касалхонада ўтди. Ақл бовар қилмайдиган ҳолат: шу ҳолда фикрлашдан, ижоддан бир дақиқа тўхтамади, хатто уйқусида, тушда ҳам ишлади, аввало, журнал фаолиятини маҳорат билан бошқарди, унинг муҳаррирлигида “Жаҳон адабиёти”нинг

роппа-роса 100 та сони тайёрланди; бир етук таржимон умр бўйи адо этиши мумкин бўлган ишни – юздан ортик роман, қисса, ҳикоя, адабий-танқидий мақолалар, эссе, очеркларни таржима қилиб эълон этди. Боз устига асосий ҳунари – танқидчилик фаолияти барқ уриб ривож топди. Устоз одатдагидек соф профессионал соҳаси доирасида чекланиб қолмай, қайноқ ҳаёт жараёни ичида жўшиб, миллат дардига дармон, миллат фидойилари билан ҳамқору ҳамдам бўлиб яшади. Унинг матбуот саҳифаларидаги, радио ва телевидениедаги ҳар бир чиқиши, мардона сўзи эл оғзига тушди, одамларни тўлқинлантирди. Энг муҳими, бу йиллари яратган асарлари жамланиб, “Ижодни англаш бахти” ва “Довондаги ўйлар” номи остида китоб ҳолида нашр этилди. Бу икки китобга жо бўлган адабий-танқидий мақолалар, эсселарни илк китоби “Замон – қалб – поэзия” билан солиштириб кўринг – йигитликдаги ҳарорат, жўшқинлик, фикр теранлиги кексаликда ҳам заррача сусайгани йўқ.

Озод аканинг кўп умри қафасдек тор “дом”ларида ўтди. Оғир хасталикка чалинган кезлари бахт-омади кулиб умр бўйи орзу қилган нияти ушалди, Қибрай туманидаги Геофизиклар маҳалласидаги кенг ва кўркам боғ ҳовлига кўчиб ўтди. Етти йил давомида бу маскан бамисоли Л.Толстойнинг Ясная полянадаги мулки сингари ижодий зиёлиларнинг саждагоҳига айланди. Мамлакатимизнинг турли бурчакларидан, чет эл элчихоналаридан келиб турадиган муҳмонлар, вақтли матбуот, радио ва телевидение мухбирларининг кети узилмасди. Бу хонадонга ташриф буюрган, Озод ака суҳбатини олганларнинг ҳар бири бир дунё таассурот билан кетарди.

Шуниси борки, устоз, ўз навбатида, “ўзбекчилик” деб аталган меҳр-оқибатни жойига қўяр, ижод ва илм аҳли, дўсту биродарларнинг тўю маракаларида ҳамиша ҳозир у нозир эди. Тошкент бу ёқда қолиб оғир хаста бўлишига

карамай, Чимкент, Самарқанд ва Фарғона водийсига дўстлар кўнгли деб сафарларга чиқарди.

Озод аканинг шу хил инсоний фазилатлари, табиийки, аввало ижодий шижоати туфайли танқидчилигимизнинг нуфузи, обрў-эътибори бениҳоя кўтарилди, мунаққид номи Ойбек, Гафур Гулом, Абдулла Қахҳор, Саид Аҳмад, Одил Ёкубов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов сингари сўз усталари қаторида эҳтиром билан тилга олинадиган бўлди; танқидчилар орасида биринчи бўлиб “Буюк хизматлари учун” ордени ва Ўзбекистон Қаҳрамони унвони билан тақдирланди.

Нихоят, устоз Аллоҳнинг раҳмати ёғиладиган рамазони шарифнинг биринчи тонгида осонгина омонатини топширди. Ғ.Ғулом, Ойбек сингари машҳур сиймолар вафот этганида сафарда эдим. Ижод одамининг бу қадар катта дафн маросимини кўрган эмасман. Ўша куни Геофизиклар маҳалласига одам сиғмай кетди, жанозага келганлар сафи Қибрайдан то Чигатой қабристонигача чўзилди. Жанозани Муфти ҳазратларининг ўзлари ўқиди. Озод ака устози А.Қахҳорнинг шундоқкина рўпарасида абадий маскан топди.

Устоз маслакдошларидан бири шоир Асқад Мухторнинг мана бу сатрларини ниҳоятда хуш кўрар, руҳан ўзининг ҳаётдаги шиори санарди:

Мен дунёга келиб дунё орттирдим

Ҳаммасини ташлаб кетарман.

Қалбни эса сўнгги хужайрасигача

Ловуллашиб ёндириб кетарман.

У аҳдида қатъий турди, сўнгги нафасигача ижоддан, ҳақ сўзни айтишдан тўхтамади, қалбининг кичик бир хужайраси қадар ловуллашиб ёндириб миллат, адабиёт равнақи йўлида фидо этди.

Биз каби шогирдларга таскин берадиган жиҳати шундаки, устоз қалби ёлқини – ярим аср порлаган маёқ зиёси билан баҳраманд бўлганлар кўнглида ҳеч қачон сўнмагай.

ИЖОД ВА ШИЖОАТ

Дунёда мукофоту унвонларнинг тури кўп. Аммо бутун бошли мустакил мамлакатнинг, озод халқнинг қаҳрамони деган номга сазовор бўлиш буюк шараф. Озод Шарафиддинов адабиётшунос-танқидчилар, умуман, олим зиёлилар орасида биринчилардан бўлиб мустакил Республикамизнинг энг олий мукофоти – Ўзбекистон Қаҳрамони унвонига мушарраф бўлди. Республикамиз биринчи Президентимизнинг бу ҳақдаги фармони эълон этилганда бутун илмий-адабий жамоатчилик Озод акани бу қутлуғ мукофот билан чин дилдан қутлаган, яқдиллик билан у Қаҳрамон деган унвонга ҳар жиҳатдан муносиб деган гапни айтган эдилар.

1999 йили “Университет” нашриёти Озод Шарафиддинов туғилган куннинг 70 йиллиги муносабати билан замондошларининг дил сўзларидан иборат тўшам чоп этган эди. Китоб “Матонат ва муҳаббат” деб номланган. Мана шу икки сўзда устоз Озод Шарафиддиновнинг асосий хислатлари мужассам бўлган. Дарҳақиқат, Аллоҳ берган беназир истисъод соҳиби бўлмиш бу одам, Қодирий ибораси билан айтганда, “шахси бутун” зот, матонатли, шижоатли, мард, довюрак инсон эдилар. Қалби ҳаётга, одамларга, эл-юртга, дўсту биродарларига, шогирдларига, китобга, сўз санъатига бу қадар меҳр билан ёнган саховатли шахс кам топилади. Унинг онгли умр йўли, ярим асрдан ошиқ ижтимоий, ижодий фаолияти улкан муҳаббат билан йўғрилган матонат ва шижоатлар силсиласидан иборат.

Озод Шарафиддинов адабиёт, адабий танқид майдонига ўтган асрнинг 50-йиллари ўрталарида, мамлакатда мустабид тузум адабий сиёсати қисман юмшаган, эркинлик шабадалари эса бошлаган бир пайтда кириб келди. Ўша кезлари адабий ҳаётда, бадий тафаккур, жумладан, танқидчилик ривожига янги бир тўлқин бошланди. Озод ака ана шу

тўлқиннинг олдинги сафида борди, сўз санъатидаги соғлом кучлар, умидбахш тамойилларнинг, навқирон истеъдодларнинг кашфиётчиси ва ҳимоячиси сифатида танилди. Унинг “Лирика ҳақида мулоҳазалар”, “Замон – қалб – поэзия”, “Ниҳоллар” мақолалари шеърятни, умуман, адабий жарённи янгича англаш, идрок ва талқин этишининг ёрқин намуналари эди. Мунаққид адабиётимиз осмонида митти юлдузлар – Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар пайдо бўлганида – бу истиқболи порлоқ чин истеъдодларни танқидчиликда илк бор кашф этди, уларни янги ижодий парвозларга руҳлантирди. Устоз ва сафдошлари – Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Максуд Шайхзода, Миртемир, Шухрат, Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Одил Ёкубов, Пиримкул Қодиров каби даврнинг пешқадам адиблари қалами остидан чиққан деярли ҳар бир янги асар Озод ака нигоҳидан ўтиб, сўнг дунё юзини кўрар, матбуотда бу синчков мунаққиднинг одилона баҳосини олар эди. Айни пайтда, мунаққид устози Абдулла Қаҳҳордан руҳланиб адабиётдаги ҳалтурага, ўртамиёначиликка қарши мардона кураш олиб борди. 40–50-йилларда кенг тарқалган ўта сиёсатлашган, нуқул мустабид тузум мафкураси тарғиботига қаратилган, қуруқ риторика, ваъзхонликдан иборат “шеърят”нинг авра-астарини очиб ташлади, улардан кўплаб намуналар келтириб, “Шеърми шу асарлар, поэзия борми уларда?” деган кескин саволни қўйди ва теран илмий таҳлил, рад этиш мумкин бўлмаган далил ва мантиқ асосида “йўқ!” дея жавоб бера олди. 50-йиллар шароитида бундай фикрни айтиш мислсиз жасорат эди. Чунки кескин танқид остига олинган “шеърлар” муаллифлари унча-мунча ҳаваскор қаламкаш эмас, даврнинг донгдор шоирлари эдилар, бунинг устига уларнинг танқид остига олинган асарлари “ғоявий” жиҳатдан сиёсатга тўла мос эди.

Озод Шарафиддиновнинг XX аср янги ўзбек адабиётининг мустабид адабий сиёсат тазйики ва таҳдидлари туфай-

ли топталган тарихини тиклаш, катагон қилинган адиблар меросини халққа қайтариш йўлидаги жонбозликлари айни илмий-иждодий жасоратнинг чин намунасидир. Мустабид тузум шароитида бундай кураш ва шижоатлар қанчалар қимматга тушганлигини, эҳтимол, ҳозирги ёш авлод яхши билмас. Мунаққид “Тобутдан товуш” комедияси ҳақидаги илҳом ва эҳтирос билан ёзилган мақоласи, мафкуравий-сиёсий жиҳатдан “номақбул” шеърлар муаллифлари Э.Воҳидов, А.Ориповга устозлик қилгани учун таъна-дошномларга учради, унинг муҳаррирлигида чоп этилган “Тиррик сатрлар” тўплами, А.Қаҳҳорнинг “Ёшлар билан суҳбат” китоби катагонга учради, оловда ёқилди. Чўлпон шеърляти, замонавий адабий жараён, қатор назарий масалаларга оид илмий мулоҳазалари, адабий анжуманлардаги дадил чиқишлари жиддий “сиёсий хато”ликда айбланиб, мунаққиднинг кутлуғ номи бадном этилди... Мен шу каби сонсаноксиз нохуш воқеа-ҳодисаларнинг, таъқибу таҳдидларнинг барчасига бевосита шохидман. Бу хил кетма-кет зарбалар унинг дилини қанчалар вайрон қилганлигини кўриб ўзим ҳам эзилганман. Агар мундоқроқ одам бўлганида бирикки зарбадан сўнг аллақачон адабиёт, фан, танқид майдонидан этак силтаб кетган бўлар эди. Бироқ устоз танидаги, руҳидаги мислсиз матонат, чексиз ҳаётсеварлик туфайли бу хўрликларни енга олди, аҳдидан, танлаган йўлидан қайтмай шижоат билан илмий-иждодий, педагогик фаолиятини давом эттирди.

Нихоят, истиқлол кунлари келди. Озод Шарафиддинов сингари захматкашлар елкасига ҳам офтоб тегди. Унинг янги босқичдаги илк машғулотлари – ўттиз йиллик орзу-армони Чўлпонни юзага чиқаришдан бошланди. “Кеча ва кундуз” романи мунаққид сўзбошиси билан қайта дунё юзини кўрди. Унинг раҳбарлигида Чўлпоннинг аввал бир жилдлик, сўнг уч жилдик асарлари нашрга тайёрланди. Чўлпон ижоди тадқиқига бағишланган илк диссертация-

ларга раҳбарлик қилди; Чўлпон адабий меросига оид кўплаб мақолалар, иккита рисола яратди. Айниқса, “Чўлпонни англаш” асари маънавий-маданий ҳаётимизда муҳим ҳодиса бўлди. Бу эссе мустабид тузум шароитида қадр топмаган беназир истеъдод, XX аср шеърятининг ёрқин юлдузи тўғрисидаги аср ижодий зиёлиларининг ўзига хос қалб нидоси, ҳасби ҳоли, армон, афсус-надоматлари ифодасидир. Адабий таълимнинг янги даврини бошлаб берган мактаб адабиёт дастури, олий ўқув юртлари учун “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги (1999) янги миллий адабиётмизнинг истиқлол руҳи билан йўғрилган илк илмий тарихи сифатида қадрлидир. Шу тариқа устоз ўзига хос ўзбек миллий танқидчилик мактабига асос солди. Ҳозир бу мўътабар мактабнинг ўнлаб истеъдодли давомчилари бор.

Озод Шарафиддинов жисмонан ва руҳан ҳар қанча соғлом, матонатли бўлмасин, узоқ йиллик мунтазам тазйик, таҳдид, камситишлар барибир ўз асоратини кўрсатди: 90-йиллар ўрталарига келиб у оғир дардга чалинди, икки бор жарроҳлик амалиётини бошдан ўтказди, оёғидан ажралди, бунинг устига бошқа хасталиклар қўшилди. Ўша оғир дамларда юртбошимиз унинг ҳолидан хабар олиб, унга ҳар жиҳатдан далда бериб турди, “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирлади. Мунаққиднинг 70 ёшлик юбилеи муносиб бир тарзда ўтди. Айниқса, Президентимиз ташаббуси билан “Жаҳон адабиёти” журналининг ташкил этилиши ва журналга О.Шарафиддиновнинг бош муҳаррир этиб тайинланиши аллома фаолиятида янги саҳифа очди.

Улкан эҳтиром, ишонч-эътибордан руҳ олиб, кексалиги ва хасталигига карамай, мислсиз ғайрат-шижот билан ижодий ишга киришди. Аввало, журнал бош муҳаррири сифатида моҳир ташкилотчи эканини намойиш этди. Бу журнал миллат фарзандларини жаҳон билан, жаҳон адабиёти дурдоналари билан таништириш бобида қанчалар савоб ишлар қилгани адабий жамоатчиликка аён. Шуниси муҳимки,

журналнинг деярли ҳар бир сониди Озод аканинг ё роман, ё кисса, ё драма, ё публицистик, адабий-танқидий мақолалар таржимаси эълон этилиб турди. Мутаржим шу йиллар давомида бир улкан таржимон умр бўйи адо этиши мумкин бўлган ишни аъло даражада бажарди. Бутина эмас, шу давр мобайнида устознинг жамоатчи, публицист сифатида истеъдодининг янги қирралари очилди. Бу алломанинг турли анжуманлардаги, радио ва телевидениедаги мунтазам чиқишларида, газета ва журналлардаги публицистик мақолаларида замоннинг ўткир долзарб муаммолари нақадар дадил, ҳалол ва билимдонлик билан ўртага қўйилганлигига ҳаммамиз бевосита гувоҳмиз. Бундай чиқишлар неча бор муносиб тақдирланди ҳам.

Устознинг янги босқичдаги ижтимоий, ижодий фаолияти нақадар хилма-хил бўлмасин, биринчи галда, у мунаққид, адабиётшунос адиб сифатида ўзининг янги сўзини айтди. Мунаққиднинг истиқлол йилларида чоп этилган рисола, мақола, эссе ва адабий суҳбатлари янгиланаётган замонавий миллий адабий тафаккурнинг ёрқин намуналаридир. Уларнинг аксарияти сарҳисоб, ҳасби ҳол характерига эга. Мустабид тузум адабий сиёсатининг тафаккурдаги асоратларидан дадил воз кечиб, XX аср янги ўзбек адабиёти тарихини янгича қайта идрок этиш, таҳлил ва талқин қилиш, қолаверса, умуман, бадиий ижодни, ижодкор шахсини, инсон зотини шўро даврида шаклланган андозалардан ҳоли умумбашарий мезонлар асосида туриб чин инсоний, илмий англаш – О.Шарафиддиновнинг янги босқичдаги адабий-танқидий ишларига хос энг муҳим хислатлардир. Босиб ўтилган йўлни, адабиётимиз тарихи ва адибларимиз ижодини тубдан қайта баҳолаш, янгича талқин этишга чоғланар экан, мунаққид нуқул кимларнидир қоралаш, ўзгаларга маломат тошларини ёғдириш йўлидан бормайди; табиийки, мутаассиб, жоҳил кимсаларнинг қатағонлар замонидаги қора ишларини, кечириб бўлмас гуноҳларини асло унутмай-

ди; аини пайтда, мунаққид бизни чин истеъдодлар қисмати, ижодидаги машъум замона асоратлари билан боғлиқ ҳолатларни тушунишга, уларни чин дилдан тўғри англашга ундайди.

Адабиётшунос олимнинг қирқ йиллик фаолияти шўро замонида кечди. Гарчи ўша йиллари ҳам мунаққид, боя айтилганидек, ҳақиқат ва адолат йўлида мардона кураш олиб борган бўлса-да, барибир чархи кажрафторнинг турфа ўйинларида озми-кўпми иштирок этган. Ижодкор одам учун ўз айбини тан олиш, ўзининг умр ва ижод йўлини мардона туриб тафтиш ва таҳлил этиш, ундан ибратли сабоқлар чиқариш ҳам савоб иш. Аслида ўзликни англаш ҳам ижодкор учун улкан бахт! Ўзини англамай туриб ўзгаларни англаш мумкин эмас. Бу борада ҳам О.Шарафиддинов ҳамкасб тенгдошларига ибрат бўларли жасорат кўрсата олди. “Эътиқодимни нега ўзгартирдим” бадияси бунинг ёркин исботидир.

Устоз асарларига хос яна бир муҳим фазилат шуки, у бирор адибнинг ижодий тақдири ёки алоҳида асари ҳақида баҳс юритар экан, муаллифнинг фикр-мулоҳазалари факат шу адиб, шу асарларгагина оид бўлиб қолмасдан, давр адабий жараёнига дахлдор бўлиб чиқади, миллий адабиёт ривожига муҳим, жиддий ҳодиса-тамойиллар моҳиятини очишга қаратилади. Чунончи, “Ўлпонни англаш” рисола-сидаги беназир истеъдод қолдирган ноёб адабий мероснинг етмиш йиллик машаққатли қисмати, шоир шаънининг топталиши бутун бир давр, тузумнинг иллоти, фожиаси, миллатнинг кўргилиги тарзида талқин этилади. Ҳамза ҳақидаги тадқиқотида эса, бу улкан адибнинг сохта усуллар билан улуғланиши – бир хилдаги қизил ранглар билан чулғаб бирёқлама талқин этилиши аслида унга нисбатан ҳурмат эмас, ҳақорат, бўҳтон эканлиги очиб берилди. Мустабид адабий сиёсатнинг қабихлиги шундаки, у чин истеъдодларни қоралаш, шаънини топташ бобида эмас, “улуғлаш”

ишида ҳам жиноят йўлидан борган. Тадқиқотда мана шу шафқатсиз ҳақиқат бутун даҳшати билан кўрсатилади. Фитратга сяд мақолада бу улуг мутафаккирниң биргина асари “Ҳинд саёҳи” таҳлили орқали адибниң миллат, тарих олдидаги буюк хизмати очиб берилади; мазкур асар ўз даврида жади́дчилик ҳаракатиниң дастури – манифести бўлганлиги таъкидланади.

Мунаққидниң замонавий адабий жараён, мустақиллик даври адабиётига бағишланган адабий ўй, суҳбатларида ўткир баҳсли муаммолар кўтарилади, одатдагидек, бу масалалар хусусида ҳам фақат устоз айтиши мумкин бўлган дадил гаплар ўртага ташланади. Бугунги адабиётниң қаҳрамони давр авзойига қараб тадбиркор бўлиши керак деган даъволар ўртага қўйилаётган бир пайтда, олим сўз санъати учун қаҳрамонниң ҳаётдаги мавқеи, касб-кори эмас, биринчи навбатда, шахс жумбоғи, моҳияти, бадиий талқини, бу борадаги ижодкорниң янги гапи муҳимлигини таъкидлайди. Шўро ҳокимияти йилларида ягона соцреализмдан бошқа ижодий оқимлар, жумладан, модернизм кескин рад этилган эди. Истиклол туфайли бизда ҳам хилма-хил адабий мактаблар ривожини учун шароит ҳозирланди, модернистик тамойиллар адабий ҳодиса тусини ола бошлади. Адабий танқидчиликда бу ҳодисага ўта маҳлиё бўлиб кетиш, ўринли-ўринсиз уни химоя этиш, ёки, аксинча, ақидапарастларча уни миллий заминга ёт, зарарли ҳодиса сифатида кескин рад этиш ҳолларига дуч келдик. Адабиётшунос олим модернизм XX аср миллий адабиётимиз учун бегона эмаслигини, бугунга келиб унинг етакчи тамойилларидан бирига айланиши замон тақозоси, табиий ҳол эканини таъкидлаш билан баробар уни жўн талқин этишдан бизни огоҳлантирди, бу жараённи бутун мураккаблиги, зиддиятлари, мусбат ва манфий томонлари билан бор ҳолича ҳолисона таҳлил ва талқин этишга ундайди.

Озод Шарафиддинов умрининг сўнгги йилларида публицист, хотира-эссенавис сифатида танилди. Сўз санъати дарғалари, устоз адиблар, қаламкаш дўстлари, шогирдлари, шунингдек, илм-фан, маърифат аҳли, жамоат арбоблари ҳақида бири биридан гўзал бадиналар яратди. Уларни бемалол бу жанрнинг замонавий жаҳон адабиётидаги энг яхши намуналари қаторига қўйиш мумкин. Эсселар қаҳрамони муаллифга шахсан таниш, дилига яқин одамлар бўлгани сабабли, айтиш мумкин, уларнинг ҳақиқатини асарларга ажиб самимият бахш этади, бу асарлар саҳифаларидан замондош алломаларнинг сиймоси бор бисоти, бутун жозибаси билан кўз олдингизда гавдаланади, улар худди бадий асар каби шавқ билан ўқилади. Уларда ёрқин ва ҳазин хотиралар, сокин ва жўшқин фикр-туйғулар бамисоли тоғ сойлари оқими сингари табиий бир тарзда қуйилиб келади, қирғоқларни ларзага солиб шиддат билан олға интилади. Дарвоқе, бу тур асарларда устоздаги илмий танқидий тафаккур билан бадий истеъдод ўзига хос тарзда туташиб кетган. Муаллиф эссе қаҳрамонлари ижодини, асарларини батафсил талқин ва таҳлил этишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Улар илмийликка, “адабий портрет”ликка даъво қилмайди. Биринчи навбатда, муаллифни асар қаҳрамонларининг шахсияти, қанақа одамлиги қизиқтиради, Ойбек ибораси билан айтганда, “гапи қанақа”, “юриши қанақа”, “қилиғи қанақа” – шуларни қаламга олади. Айтиш мумкин, улар фаолиятига, ижодига, асарларига хос нозик, бетакрор кузатишларини ҳам йўл-йўлакай изҳор этади. Чунинчи, “Ғафур Ғуломнинг кулгиси” бадиясида буюк шоир табиати хос ҳазилкашлик, қувноқлик, сўз ўйинлари, топқирлик каби хислатларини таърифлар экан, шу билан баробар ҳазил-мутойиба – юмор аллома адиб учун ўша тоталитар режим замонида қалтис вазиятлардан эсон-омон чиқиб кетиш воситаси бўлганлигини эслатади. Абдулла Қаҳҳорга бағишланган эсселарида эса адиб табиати хос юксак ма-

даният, жиддийлик, катъият, оилада, тор давраларда ҳам, минбарда, кенг жамоатчилик олдида ҳам факат хақиқатни айтиш одатига урғу беради. Зулфияга бағишланган асарда шоира табиатидаги зукколик, нафосат туйғуси, умумжаҳон миқёсида фикр-мулоҳаза юритиш хислатлари очилади. “Кибриё опанинг ҳолваси” бадиасида опа табиатида Шарқ, хусусан, форс-тожик мумтоз адабиётининг улкан билимдони, жамоатчи бўлган бу аёлнинг оилада чинакам бека, улкан бир адибнинг садоқатли умр йўлдоши, “эр изнидан чикмайдиган” малика, тенги йўк пазандалиги кўплаб ҳаётий далиллар орқали кўрсатилади. “Мувашшаҳ”да олим Абдулла Орипов билан илк танишувдан тортиб қирқ йиллик мулоқотлари, сафарлардаги кузатишларини ҳикоя қилади. Айниқса, шоирнинг Япония сафари таассуротлари, Ориф бобо ва Турди момо ҳақидаги дил сўзлари, оддий китобхон Мансурхўжа ҳикояси эссега ўзгача файз бахш этади.

Эсселардаги ижодкор шахсига, умуман, инсон зотига ёндашув усули, тарзи замонавий адабиёт учун принципиал аҳамиятга эга. Шахсга ижтимоий ёндашув устувор бўлган кезларда асарда персонажнинг ижтимоий мавқеи, ҳодисаларнинг ижтимоий моҳияти ҳал қилувчи аҳамият касб этар эди. Жаҳон тараккийпарвар адабиёти тажрибаси шахс социал ҳодиса бўлиши билан баробар сирли, сеҳрли хилқат, унинг табиати, ҳаёти ҳеч қанақа қолипларга сиғмайдиган ажиб бир жумбоқ эканини бот-бот исбот этмоқда. Устоз бадиаларида қаламга олинган ижодкорларнинг ҳар бири шахс сифатида жумбоқ; муаллиф мана шу жумбоқни ўзича англаш, тушуниш, ўзгаларга тушунтириш йўлидан боради. Биргина мисол. Кибриё опанинг ота-оналари, улар оиласининг ғаройиб тарихи ҳақидаги хикояни эсланг. Улар оила қуришганда куёв 56, келин эса 18 ёшда бўлган. Шўро даври тасавури бўйича, шу фактнинг ўзиёқ кескин қораланишга лойиқ: бу феодал одат, ёшларида сал кам қирқ йиллик фарқ бўлса-да, уларнинг никоҳланиши, оилавий фожианинг айни

ўзгинаси. Мана шу “феодалларча тенгсиз никоҳ” асосига қурилган оилада узоқ йиллар тотув ҳаёт давом этган, ажойиб маданий-маърифий руҳ барқарор бўлган, бири-биридан гўзал, етук фарзандлар, жумладан, Кибриё опадек Шарқ ва Ғарб маданиятини ўзида мужассамлаштирган баркамол аёл етишиб чиққан.

Устознинг “Нутқ” эссеси бу жанрнинг биздаги энг жиддий ютуғи дейиш мумкин. Ҳар қандай танқидчи-эссенавис бутун ижодий фаолияти давомида лоақал битта шундай асар яратишни орзу қилиши табиий. Эссе Одил Ёқубовнинг собиқ шўролар даврида Халқ депутатлари қурултойида сўзлаган машҳур нутқи, улкан жасорати таҳлиliga бағишланган. Гап шундаки, бадида бор-йўғи 8–10 минутлик нутқнинг моҳияти, XX аср миллий-ижтимоий тафаккур тарихидаги ўрни, маъно-миқёси, таъсир кучи теран таҳлил этиб берилган. Эссени ўқиб, унда келтирилган ёзувчининг “Мен бутун ижодимни тарозининг бир палласига қўйсам, иккинчи палласига ана шу нутқимни қўйган бўлардим” деган сўзлари асло муболаға эмаслигига амин бўласиз. Ёзувчи бу нутқида халқ дардини ёниб изҳор этган Чўлпон, Қодирий, А.Қаҳҳор, Ҳ.Абдуллаев сингари халқимизнинг жасур ўғлонлари анъаналарини давом эттириб, янги босқичга – юксак минбарга олиб чиқди, ўзбек ижодий зиёлилари ичида ҳам жасур, ҳақгўй, адолатпарвар, юксак даражада тафаккур қила оладиган сиймолар борлигини кенг жамоатчилик олдига намоёниш этди. Энг муҳими, бу нутқ ёзувчининг ҳаётда оқ-қорани танигандан буён кўксига тош бўлиб чўкиб ётган, қалбини ўртаган, неча ўнлаб асарлари бағрига қўчиб ўтган эл-юрт, миллат ғами ҳақидаги ўй-мушоҳадаларининг ўзига хос мужассами, минбарда кўксидан отилиб чиққан ёлқини эди. Бу нутққа у гўё бутун умри давомида тайёргарлик кўрган эди.

Маълумки, эссе – эркин, субъектив, андозаларни тан олмайдиган публицистик жанр. Руҳ эркинлиги, фикр эркин-

лиги, ижод эркинлиги мавжуд бўлгандагина, у ўзлигини тўла намоён эта олади. Устоз табиатан ижодкор сифатида гўё эссе учун туғилган эди. Унинг умри поёнидаги жўшқин ижоди, ноёб истеъоди айни шу жанрда ёрқинроқ ва тўлароқ намоён бўлгани тасодифий эмас. Айниқса, асар учун олинган мавзу – асос билан ижодкор шахсияти, дили, кўнгил рози, орзу-армонлари бир-бирига мос тушган ўринларда бадидаги публицистик талқин бамисоли кўшиқдай янграйди, асар санъат даражасига кўтарилади. “Нутқ” – бунинг ёрқин бир исботи. Юқоридаги айрим кузатиш ва мулоҳазалар Озод Шарафиддиновнинг сўнгги йилларда яратган адабий-танкидий асарлари, суҳбат ва бадиалари мустақиллик даври миллий адабиётимизда, маънавий ҳаётимизда жиддий ҳодиса бўлди, дейиш учун тўла асос беради. Улар истиқлол бахш этган жўшқин илҳом, эркин ижод имкониятлари самарасидир.

2004

МУНАҚҚИД ЖАСОРАТИ

2019 йил баҳор айёмида таваллудининг 90 йиллиги нишонланаётган Озод Шарафиддинов ярим асрлик меҳнат ва ижод фаолияти давомида муаллим-мураббий, мунаққид, публицист, таржимон, муҳаррир сифатида миллат маънавий-маданий ҳаётида ёрқин из қолдирди. Биринчи Президентимиз айтганларидай, у ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ўзининг ҳаққоний сўзи, ирода ва матонати билан юртдошларимиз, авваламбор, ёшларимиз учун ибрат намунасига айланган эди.

Бу улкан зотнинг мустақиллик йилларида, айниқса, оғир ҳасталикка чалинган кезларидаги ижодий шижоати тарихда сийрак учрайдиган ноёб ҳодиса. Шу йиллар давомида яратган асарларининг ўзи ярим асрлик бой ижодий меросининг учдан икки қисмини ташкил этади. Яна бир характерли жиҳати, дард билан олишувлар асносида қоғозга тушган битиклар ҳаётга, эл-юртга, адабиётга чексиз меҳр-мухаббат туйғулари билан йўғрилгандир. Устоз ижодий фаолияти ва меросининг ҳар бир қирраси алоҳида олам; фаслият соҳаларининг ҳар бирида бу зот, чунончи, бир етук муаллим ёхуд бир етук публицист, таржимон, муҳаррир умри давомида эришиши мумкин бўлган мақомларга кўтарила олди. Аммо унинг адабиёт илми, адабий танқид соҳасидаги хизматлари алоҳида таҳсинга сазовор.

Мунаққид Озод Шарафиддинов миллий танқидчилик майдонига, Абдулла Қаҳҳор ибораси билан айтганда, чакмоқдек яшнаб, момакалдирокдек гулдурас солиб кириб келди, ярим аср давомида у танқидчилигимизнинг қарвонбошиси бўлиб қолди; унинг саъй-ҳаракати туфайли танқидчилигимиз тарихида туб бурилиш, янги босқич бошланди, ўзига хос мактаб яратилди. Бу мактаб аҳамияти, кўламини тасаввур этиш учун ўша пайтга қадар танқидчилигимиз босиб ўтган йўлга, ўша кезлардаги вазиятга бир қур назар

ташлаб ўтайлик. Гарчи адабиётшунослик бобида бой тажрибаларимиз бор бўлса-да, замонавий танқидчилик бизда кейинроқ, ўтган аср бошларида майдонга келди. Бошда мунаққидлик вазифасини янги адабиётнинг асосчилари Қодирий, Чўлпон, Фитрат, кейинроқ, Ойбек, А.Қаҳҳордек сиймолар адо этдилар. Бироқ улар янги замон адабий ҳаракати учун бу кифоя қилмаслигини, махсус профессионал танқид ҳам зарурлигини яхши билардилар. Уларнинг малакали мунаққидлар тарбиясига нақадар катта эътибор берганликлари тарихдан маълум. Бунинг учун Абдулла Қодирийнинг Сотти Ҳусайнга, Чўлпоннинг Вадуд Маҳмудга бўлган умиди, эътиборини эслаш кифоя.

Минг афсус, шўро адабий сиёсати, мамлакатда авж олдирилган синфий-мафкуравий курашлар жавабаси туфайли ўтган асрнинг 20–йилларида истеъдодли мунаққид сифатида тан олинган Вадуд Маҳмуд сиёсий жазаваларга дош беролмай, ганқид майдонини эрта тарк этди. Бошда чин нафосат кашшофи сифатида танила бошлаган Абдурахмон Саъдий, Абдулла Қодирий катта умид боғлаган Сотти Ҳусайн вульгар социологизм йўлига тушиб олдилар. Бошқаларнинг қисмати ҳам деярли шу хилда кечди. Танқид чин истеъдодни, чин санъат асарини, гўзалликни кашф этишдек бош вазифасидан чекиниб, гоъвий-синфий, сиёсий демагогия йўлига тушиб олди. Янги ўзбек адабиётида пайдо бўлган ноёб истеъдодларни, ноёб санъат дурдоналари – Чўлпон, Ойбек, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон лирикаси, “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Сароб”, кейинроқ “Қутлуг қон”, “Навоий”, “Жалолиддин” сингари асарларни китобхон байрамдек хуш қабул қилди, аммо жоҳил танқид “найза” кўтариб қарши олди; барчаси ур-калтак қилиниб, улар устидан сиёсий ҳукмлар ўқилди. Бу хил жабрдийдаларни ҳимоя қилиш ўта хатарли эди ўша кезлари, яъни 30–йиллар жавабаси пайтида бу мудҳиш компанияга қарши буюк сиймо Ойбек “Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-

йиқитчиликка қарши ўт очайлик!” дея ҳайқириқ билан чиқди. Аммо унинг наърасини эшитадиган бир зот топилмади. Аксинча, жасур адибнинг ўзи “ур-калтакчи”ларнинг ҳамласига дучор бўлди. Бу жазава гоҳ кўтарилиб, гоҳ бир оз юмшаб ўтган аср ўрталарига қадар давом этди. Шу тариқа, айрим истисноларни, масалан, Ҳ.Ёкубов ва А.Алимухамедовнинг баъзи мақолаларини ҳисобга олмаганда, адабий танқид ўттиз йил давомида зиммадаги бош вазифасини адо этолмади, асосан, чин истеъдодлар, асл асарлар шаънини топтаб, қатағонлар “тегирмони”га ашё тайёрлаб бериш билан банд бўлди.

Мустабид ҳукмдор вафотидан кейин жамият маънавий ҳаётида юз берган ўзгариш, нисбий илиқлик, эркинлик шабадалари таъсирида миллий адабиётимиз ривожига бошланган янги тўлқин, янги авлод ижодкорлари сафида мунаққид Озод Шарафиддинов ҳам бор эди. Ёш мунаққид ана шу тўлқиннинг олдинги сафида борди, биринчи қадамларида-ноқ сўз санъатидаги соғлом кучлар, асл асарлар, умидбахш тамойилларнинг, навқирон истеъдодларнинг кашфиётчиси ва ҳимоячиси сифатида танилди, шу билан баробар, адабиётдаги ҳалтурага, ўртамиёначиликка қарши мардона қураш олиб борди. У ўзининг бу ижодий принципларига умрининг охирига қадар содиқ қолди. Дабдабали номлар билан аталган, жимжимадор ташбеҳлар билан тўлиб-тошган мағзи пуч асарларнинг асл башарасини очиб кўрсатишда давом этди. Эҳтимол, у айрим ҳолларда баҳони ошириб-роқ юборгандир, аммо, энг мухими, бутун фаолияти давомида бу улуг олим бирорта ҳам чин истеъдод билан битилган асл асарни аёвсиз танқид остига олган эмас. Бирорта ҳам ёрқин истеъдод шаънига тегадиган сўз айтгани йўқ. Унинг мунаққид сифтидаги энг катта бахти, омади ана шунда. Мунаққиднинг “Замон – қалб – поэзия”дан кейинги ўзи учун энг ардоқли сўнгги китоби “Ижодни англаш бахти” деб аталиши бежиз эмас. Устоз айни шу хил ноёб фази-

латлари туфайли ижод аҳли қалбига йўл топди, узоқ йиллар ёзувчи билан танқидчи ўртасида ғов бўлиб келган “темир девор”ни қўпориб ташлади, ёзувчи билан мунаққид бир-бирини тушуниб, англаб, бир-бирини эъзозлаб яшаши, бир тилда сўзлашиши мумкин эканлигини амалда кўрсатди. Шу тариқа у ҳам устоз, ҳам тенгдош, ҳам ёш қаламкашлар ардоғига бирдек сазовор бўлди. Унинг айни шу хизматлари туфайли адабий танқидчилигимиз мартабаси юксакликка кўтарилди.

Замонавий адабий жараён тадқиқи билан баробар устознинг XX аср ўзбек адабиётининг мустабид адабий сиёсат туфайли топталган тарихини тиклаш, қатағон килинган адиблар меросини халққа қайтариш, хусусан, Чўпонни юзга чиқариш йўлидаги жонбозликлари айни илмий-ижодий жасоратнинг чин намунасидир. Бу йўлда у ўттиз йил бетиним кураш олиб борди, ниҳоят истиқлол шабадалари эса бошлаган паллага келиб, эзгу умидлари ушала бошлади; унинг раҳбарлигида Чўлпоннинг аввал бир жилдлик, сўнг уч жилдлик асарлари нашрга тайёрланди, Чўлпон ижоди бўйича ёзилган илк диссертацияларга раҳбарлик қилди, ниҳоят қатор тадқиқотлар, хусусан, “Чўлпонни англаш” деб аталган ҳам тадқиқот, ҳам дoston деб аташга лойиқ ўзига хос асар яратди.

Жаҳон адабий-танқидий тафаккури янгиликларидан мунтазам хабардор, ҳеч қанақа қолипларни тан олмайдиган, чин маънодаги эркин, озод ижодкорнинг бетакрор, ўзига хос жўшқин ва латиף овози, услуби, ифода тарзи ҳам танқидчилигимизда ноёб ходисадир. Адабиётшунос олим, айтиқса, сўнгги йиллар ижодида илмий тафаккур билан бадиий ижодкорликни моҳирона уйғунлаштиришга муваффақ бўлди. Айни шу йўналишда битилган қатор бадиа-эсселари худди етук бадиий асардек шавқ билан ўқилади.

Устознинг истиқлол ғояларини рўёбга чиқариш йўлларидаги жонбозлиги, жамоат арбоби, “Жаҳон адабиёти”

журнали бош муҳаррири сифатида амалга оширган ишлари ҳам маънавий жасоратнинг ёркин намуналаридир. Унинг бевосита муҳаррирлигида чиккан “Жаҳон адабиёти”нинг 100 та сони, адабий жамоатчилик эътироф этганидек, бутун бошли университет бажариши мумкин бўлган улкан вазифани адо этди. Унинг таржимон сифатидаги фаолияти ҳам ардоққа лойиқ.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, адабиётшунос олимнинг салкам ўттиз беш йиллик фаолияти шўро замонида кечди. Гарчи у ўша йиллари давр тазйиқи ва таъкибларини мардона енгиб ўта олган бўлса-да, барибир чархи кажрафторнинг турфа ўйинларида у ҳам озми-кўпми иштирок этган. Ўша кезлари яратган асарларида замон асоратлари қандайдир кўринишда ўз зуҳурини қолдирган. Ижодкор одам учун ўз айбини тан олиш, ундан ибратли сабоқлар чиқариш ҳам савоб иш. Аслида ўзликни англаш ҳам ижодкор учун улкан бахт. Ўзини англамай туриб ўзгаларни англаш мумкин эмас. Бу борада ҳам устоз жасорат кўрсата олди. “Эътиқодимни нсга ўзгартирдим” бадиаси бунинг ёркин исботидир.

Хулоса шуки, бу табаррук сиймо озод мамлакатнинг чин фарзанди, қаҳрамони сифатида мураккаб ва шарафли йўлни босиб ўтди, забардаст мунаққид сифатида зиммасидаги буюк миссияни тўла-тўқис адо этишга муяссар бўлди. Устознинг қутлуғ тўқсон ёшлик кунларига етиб келолмаганлиги унинг яқинлари учун бир армон бўлиб турибди. Кишига таскин берадиган жихати шундаки, истиқлол йилларида унинг миллат, миллий маънавиятимиз, адабиётимиз олдидаги буюк хизматлари муносиб тақдирланди, ҳаётлик чоғида Ўзбекистон Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди, вафотидан кейин ҳам у худди тириклигидагидек эл-юртнинг ардоғидадир. “Ижодни англаш бахти”, “Довондаги ўйлар” китобларининг Республика Давлат мукофотига сазовор бўлиши, аллома туғилган куннинг мамлакатимиз миқёсида кенг нишонланаётгани шу эътиромнинг маънавий давомидир.

УСТОЗНИНГ БИР ШИЖОАТИ ХУСУСИДА...

Истиқлол арафасида республикамизда янги раҳбарият ташаббуси билан адабий таълимни тубдан янгилаш ҳаракати бошланган эди. Айни шу мақсадда тузилган ишчи гуруҳнинг бевосита янги – XX аср ўзбек адабиёти тарихи билан шуғулланувчи аъзолари – О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Б.Назаров, Қ.Йўлдошев ва камина зиммасига ҳоят жиддий ҳамда ўта масъулиятли вазифа юкланди. Шўро адабий сиёсати туфайли адабиёт тарихидан бадарға этилган Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби улкан сиймоларнинг топталган шаънини тиклаш, шу билан баробар, бундан-да мушкулроқ масалани ҳал этиш – “шўро адиблари”, “соцреализм намояндалари”, табиийки, улар рўйхати бошида турган Ҳамза ижодий меросини шўровий талқинлардан тозалаб, бор ҳолича холис илмий тарзда ўқувчиларга, қолаверса, кенг жамоатчиликка етказиш лозим эди.

Ошқоралик жазавази оқибати ўлароқ, ўша кезлари дарсликлардан муқим ўрин олган шўро адиблари, уларнинг ижод намуналарига нисбатан нописанд муносабатлар, ҳамлалар, уларни таълим даргоҳларидан бутунлай бадарға этишга даъватлар авжида эди. Ана шундай мураккаб шароитда илмий гуруҳ вазминлик билан оқилона йўл тутди. Бунда устоз Озод Шарафиддиновнинг маслаҳатлари ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Ёзувчиларнинг Дўрмондаги боғида кечган қизғин мулоқотлар чоғи устоз куйиб-пишиб айтган мулоҳазалар, келтирган далил-исботлар ҳамон ёдимда. “Табаррук адабий сиймоларимиз, улар қолдирган адабий мерос, жумладан, шўро даври адабиёти бошида турган Ҳамза теварагида шу хил нописанд танқидий гаплар чиқишига Ҳамза эмас, ўзимиз, ҳамзашунос олимлар айбдор, – деган эди. – Ҳамза “инқилоб куйчиси”, “ўзбек адабиётида соцреализмнинг асосчиси”, “шўро адабиётининг яловбардори” сифатида шу қадар кўкларга кўтарилдики, энди уни ана

шу аршидан тушириб, ўз ўрнига қўйиш пайти келди. Ўзи ёзмаган сатрларни, асарларни унга ёпиштириш ғирт бемаънилик. Ҳамза бунга муҳтож эмас. Қолаверса, ясама пардоз-андозларга ҳам ҳожат йўқ. Муаллифлигига шубҳа йўқ асарларининг ўзиёқ уни адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин олишига тўла асос беради. Биласизлар, Абдулла Қаҳҳор ўз вақтида сохта йўллар билан Ҳамзани кўтар-кўтар қилишга кескин қарши чиққан эди. Бир адабий йиғинда у Ҳамзанинг янги миллий адабиётимиз, айниқса, бадиий тил раvнақи йўлидаги хизматларини эътироф этган ҳолда катта жасорат билан “Ҳамза бамисоли янги йил арчаси сингари ҳар хил ялтир-юлтирлар билан безалиб ташланаётгани”ни танқид қилган эди. “Мумтоз” деб ном олган азаматнинг битта сўзини алмаштириб бўлмас эди. Ҳамзани мумтоз деб қўтараётганлар бутун бошли асарини қайта ёзиб чиқиб, тепасига унинг номини қўйишдан ор қилмаяптилар! Бехос Ҳамза тилиб қолиб, бу ишдан огоҳ бўлса, юраги ёрилиб қайта жон таслим қилган бўлар эди...” Жасур адиб шу сўзларни айтганида, залда ўтирганларнинг бирортаси лом-мим дея олмади. Аммо ўша кундан бошлаб, пана-пасткамда адиб теварагида гивир-шивир, фиску фасодлар авж олди, жасур адибни “Ҳамзанинг душмани”га чиқаришди. Ҳатто бир шоир “Ҳамза душманларига жавобим!” сарлавҳали шеър битди. Биз танқидчи-адабиётшунослар эса кўра билиб, жим туравердик. У даврлар ўтди-кетди. Энди жим туриш мумкин эмас. Ҳамзанинг руҳини тинчитиш учун ҳам уни адабиётимиз тарихидаги ўз ўрнига қўйишимиз керак...”

Шу мулоҳазалар асосида бир тўхтамга келиб илмий гуруҳ амалий ишга ўтди. Дастлабки қадам тарзида мактаб адабиёт дастури, шу дастур асосида яратилган 11-синф дарслигида Ҳамза ижоди янгича талқин этилди, кейинроқ олий ўқув юртлари учун мўлжалланган “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида бундай талқин янада такомиллаштирилди. Дастлабки пайтлар устознинг ўзи бошчилик

килган “20–30-йиллар ўзбек адабиёти тараққиёти муаммолари” давлат гранти илмий режасига “Ҳамза ижодий меросининг янги талқини муаммоси” ҳам киритилди ва бу мавзуда қатор хайрли ишлар амалга оширилди, жумладан, каминанинг “Янги бир анъананинг туғилиши”, “Ҳолислик хосияти” мақолалари устоз тавсияси бўйича ёзилган эди.

Нихоят, устознинг ўн йилдан ортиқ давр давомида Ҳамза шахсияти, ижодий мероси тақдири устидаги бетиним ўй-мушоҳадалари самараси ўлароқ “Истибдод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир” сарлавҳали асари майдонга келди. Асар дастлаб “Тафаккур” журналининг 2000 йил 3-сонида эълон этилди, сўнг “Ижодни англаш бахти” китобига киритилди. Китобда мазкур асарнинг “Истиқлол нурларида эврилаётган адабиёт” туркумидаги Чўлпон, Фитрат ҳамда жаҳид адабиётига бағишланган мақолалар қаторида берилиши тасодиқий эмас.

“Истибдод қурбони” устознинг ўша кезлардаги асарларига хос жўшқин публицистик руҳда битилган, бади-эссе жанри имкониятларидан келиб чиққан ҳолда муаллиф кўнглида кечган ўй-мушоҳадаларни эмин-эркин тўкиб солиш йўлидан борган. Бу ерда гап фақат асарнинг ифода тарзи устида бораётгани йўқ. Энг муҳими, “Истибдод қурбони” муаллифининг муаммога қутилмаган янги томонлардан ёндашганлиги, миллий адабиётимиз яқин ўтмиши манзаралари хусусидаги мавжуд тасаввурларни остин-устин қилиб ташлагани билан қимматлидир. Аввало, “инқилоб фидо-йиси” саналмиш Ҳамзанинг миллат эрки, озодлиги йўлида жон фидо этган “миллатчи”, “аксилинқилобчи”, “халқ душмани” сифатида катагон этилган Чўлпон, Фитратлар қаторига қўйиб – у ҳам “истибдод қурбони” эканига даъво этиш фанда ҳазилакам жасорат эмас! Бундай қарашни адабиётшунос олим шунчаки даъво қилиш билан чекланмай, асар давомида уни атрофлича исбот этишга интилади; шўро даврида шоир ҳақида шаклланган сохта тасаввурлар илдизини очиб беради, турли-туман инқилобий ёрлиқлардан поклаб,

бу улкан адибнинг асл сиймосини китобхон кўз олдида гавдалантиришга чоғланади ва бунга эришади ҳам.

Мақолада таъкидланганидек, Ҳамза ҳаётлик чоғида, 20-йиллар адабий муҳитида сафдошлари Қодирий, Чўлпон ва Фитрат қаторида юрган, ўқув қўлланмаларига киритилган, ҳатто вафотидан кейин 30-йиллар биринчи ярмида ҳам алоҳида мавқега эга бўлган эмас. Нега 30-йилларнинг охирига келиб, у бирдан совет адабиёти мапъалига айланди-қолди? Муаллиф, аввало, шу жиддий саволга жавоб излайди. “Инсоният тарихида янги давр очган”, “эзилган миллатларга эрк, озодлик ҳадя этган” октябрь инқилобига йигирма йил тўлган экан, у миллий адабиёт ривожига ҳам “буюк ўзгариш” ясаган бўлиши, октябрни чин дилдан олқишлаб асарлар битган, октябр йўлидан мардона борган адиблар етишиб чиққан бўлиши даркор эди-ку! Қани улар? Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби ўша давр миллий адабиёт дарғалари “инқилоб душманлари” сифатида қатл этилган бўлса, уларга қарши туриб шўро адабиётини яратган инқилоб куйчиси бўлмоғи керак, бунақа куйчи адабиёт майдонида топилмаса, уни янгидан ясаш керак! “Хуллас, – деб ёзади муаллиф, – ўша йилларда бу ролга Ҳамзадан муносиброқ одам топилмади. Шундай қилиб, шоирни ўзлигидан маҳрум қилиб, оддий бир кўғирчоққа айлантириш жараёни бошланди. Бошқача айтганда, ўз вақтида омади келиб, шўроларнинг қатли оmidан омон қолган Ҳамза кейинчалик ҳукмрон мафкура манфаатлари йўлида қурбон қилинди”.

Адабий ҳодисаларга, ижодкор шахсияти ва меросига марксча-ленинча синфий-партиявий ёндашиш фақат яроқсиз ғайриилмий методгина бўлиб қолмай, у ёлғон-яшиқлар, сохталиклар, ҳаттоки жиноятлар учун ҳам йўл очиб бериши мумкинлигини Ҳамза қисмати мисолида яққол кўриш мумкин. “Истибдод қурбони” муаллифи Ҳамзанинг дунёқараши, октябрь инқилобига, жаҳид адиблари ва жаҳидчилик ҳаракатига муносабати каби муаммоларнинг шўровий тал-

кинлари устида қизгин баҳслар юритади. Эҳтимол, устоз мулоҳазаларида мунозарали ўринлар ҳам бордир, бироқ улар Сизу бизни фикрлашга ундаши билан кимматлидир. Шўровий талқинга кўра, Ҳамза октябрь инкилобига тайёр марксист сифатида етиб келган, уни зўр қувонч билан кутиб олган, ҳеч канақа иккиланмишларсиз шўролар томонида туриб унинг ҳимояси йўлида кураш олиб борган ва шу йўлда қурбон бўлган. Асарда бу хил даъволарнинг ёлғонлигини исботловчи қўплаб далиллар келтирилади. Уларга қўшимча равишда яна айрим характерли ҳолатларни келтириш мумкин. Абдулла Қодирий “Таржимаи ҳол”ида октябрь арафасидаги ижтимоий вазият хусусида тўхталиб шуларни ёзади: “Аммо айта оламанки, ўша вақтларда бизнинг Туркистонда (бу кунги Ўзбекистонда) коммунизм, умуман, социализм маслакидан тублик маълумотга эга бўлган киши йўқ, бўлса ҳам эҳтимолки, битта-яримта бўлгандир. Шунинг учун мен ўзимни бу тўғрида, умуман, Ўзбекистон ишчи-деҳқонларидан ва бу кунги масъул ва ғайримасъул ишчиларимизнинг ўша тарихидаги ҳолларидан юқори ўринга қўя олмайман... Буюк октябрь инкилобини ҳам шу йўсун онгсиз миллат ичида қаршиладим” (“Диёри бакр”, 372–373-б.). Бу суд олдида айтилган мардона эътироф! Тошкентдек шаҳри азимда, факат Ўзбекистон эмас, Туркистон элининг ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўчоғида яшаб қизгин фаолият олиб борган ҳақиқатгўй адибнинг эътирофи! Самимий бу эътироф айрим ақидапараст танқидчиларга қўл келди, уни “Қодирий дунёкарашидаги ожизлик”ни тасдиқловчи ҳужжат сифатида дастак қилиб олдилар.

Кези келиб қолди, шу ўринда бир воқеани эслатиб ўтсам. 1973 йили шўро даври адибларининг таржимаи ҳолларини ўз ичига олувчи “Адабиётимиз автобиографияси” китоби тайёрланди. Тўплам қўлёзмаси муҳокамаси чоғи унга Абдулла Қодирий таржимаи ҳоли киритилмагани хусусида эътироз билдирилди. Шунда китоб тўпловчиси Қодирий-

нинг юқорида келтирилган сўзларини эслатиб, бу ҳақиқатга зид, сиёсий хато, ўша кезларда бизда Ҳамза сингари етук онгли марксистларнинг борлигидан кўз юмиш; бинобарин, бундай ҳужжат Ҳамза таржимаи холи ёнида туриши мумкин эмас, дея катъий ҳукм чиқарган эди. Ҳолбуки, Қодирийнинг мана шу эътирофлари битилган “Таржимаи холи” аллақачон матбуотда эълон этилган, 1969 йили чикқан “Кичик асарлар” тўпламига киритилган, уни ҳеч ким “сиёсий хатолик”да айблашга тили бормаган эди.

Ўша даврда ҳам озми-кўпми билардик, ошкоралик йилларига келиб, ҳаммаси ошкор бўлди: шахсан шўро ҳокимияти дохийси Ленинга ниҳоятда яқин, у билан ҳамқору ҳамфикр бўлган, фаолиятини, асарларини ўқиб, кузатиб борган М.Горкийдек адиб октябрь тўнтаришидан кейин дохий юргизган сиёсат ҳақида канчалар кескин “бемаврид” танқидий гаплар айтган, мудом иккиланишлар оловида изтироб чеккан. Наҳотки, бизнинг Ҳамза ижодкор сифатида ҳеч иккиланмай октябрь, шўролар шаънига ҳамду санолар ёғдириш билангина чекланган бўлса?! Шоирнинг октябрдан кейин бир жойда кўним топмай, сарсари кезиниши, пировардида, айрим сафдошлари каби компартия сафидан чиқарилишининг ўзиёқ кўп нарсадан дарак беради. Агар синчиклаб кузатилса, ўша фожиавий йилларнинг ижодкор қалбидаги акс-садоси асарларида уфуриб турганлигини пайқаш кийин эмас. Озод домла таъкидлаганларидек, бошқа сафдошлари каби Ҳамза ҳам дастлаб шўро дохийларининг миллий ўлкаларга эрк, озодлик бериш хусусидаги ваъдаларига ишониб, октябрни шарафловчи асарлар ёзди, шўро идораларида фаол хизмат қилди. Ҳамзанинг инқилобий руҳдаги шеър, драмалари сафдошлариникига қараганда кўпроқ ва изчилроқ экани ҳам ҳақиқат. Аммо ваъдалар коғозда қолиб кетаётганлигини, зулм-ҳақсизлик аввалгидан баттар давом этаётганлигини кўриб, у ҳам сафдошлари каби изтироблар оловида қоврилди; шўро даври фожиаларини

акс эттирувчи асарлар битди; шўровий-инқилобий руҳдан холи драмалар ҳам яратди. Буниси ҳам ҳақиқат. Устоз Ҳамзанинг октябр инқилобига, шўролар сиёсатига муносабати талкинларида бўлгани каби ўз даврининг жиддий ҳодисаси – жаидчилик ҳаракатидаги ўрни, диний-исломий эътиқоди ҳақида ҳам дадил гапларни ўртага ташлайди. Улар билан танишганда яна бир карра амин бўламизки, мураккаб тарихий силсилалар паллаларида яшаб ижод этган улкан адиблар шахсияти, меросини фақат кутбларга ажратиб, қатъий тарзда у ёки бу ижтимоий ҳаракатнинг намояндаси сифатида талқин этишдан эҳтиёт бўлиш даркор экан. Тарих тажрибаси шундан далолат берадики, улкан истеъдод эгалари ҳеч қачон бирор ижтимоий ҳаракат, адабий оқим доирасига сиғмаган, сиғмайди ҳам. Фикрловчи инсон, айниқса, ижодкор ҳеч қачон олдиндан белгилаб қўйилган чизик бўйлаб юрмайди, юрмаган. У мудом изланади, ўзини тафтиш этиб боради, янги йўллар қидиради. Бу йўлларда у гоҳо излаганини топади, гоҳо йўқотади. Чин ижод аҳлининг қисмати шундай. Жумладан, Ҳамза ижодий бисотида маърифатчилик, жаидчилик руҳидаги асарлар билан баробар шўровий мафкура билан йўғрилган драма ва шеърларни ҳам истаганча топиш мумкин. Муайян даврларда у талай диний-исломий руҳдаги асарлар битган, айти пайтда, ислом динимизга қарши “жиҳоди акбар” эълон этилган кезлари “жанговар атеизм” жазавази балқиб турган даҳриёна сатрлар ҳам тўқиган. Ҳам анъанавий, ҳам янгича – модерн йўлларда асарлар яратган. Сизу биз ижодкорни бор ҳолича кўриш, англашга бурчлимиз. Шундай қилинганда ижодкорни идеаллаштиришга ҳам, камситишга ҳам асло ўрин қолмайди. Ижодкор бисоти бор ҳолича кўрсатилгандагина, унинг инсоний жозибаси очилади, ижодий меросининг чин қиммати аён бўлади.

“Истибдод қурбони” шу азалий ҳақиқатдан бизга оқиллона сабоқ бериши билан ғоят қадрлидир.

2009

МУНОСИБ ЭЪЗОЗ

(Озод Шарафиддинов таваллудининг

80 йиллигига бағишланган кечада сўзланган нутқ)

Тақдир тақозосини қарангки, устоз Озод Шарафиддиновнинг ҳаётлигида 70 ёшлик тўйи Миллий академик театримиз биносида нишонланган эди. Мана энди вафотидан сўнг унинг 80 йиллик хотира кечаси ҳам шу мухташам бинода ўтди. Бу тасодифий эмас.

Шарафиддиновлар оиласи Қўқондан Тошкентга кўчиб келиб Эскижува мавзеидан маскан топганда, 8 ёшлик Озоджон Эскижува бозорининг эмас, хонадонидан ярим чақирим нарида жойлашган Академик театримиз ва “Турон” кутубхонасининг кунда-шундасига айланди. Бу икки қутлуғ маънавият маскани ўспирин тақдирида ўчмас из қолдирди. 30–40-йиллари театр сахнасида намоёйиш этилган барча сахна асарларини у такрор-такрор томоша қилди. Айниқса, “Ҳамлет” спектакли унинг жону дили эди. Ҳамлетнинг “Ё ҳаёт, ё мамот” монологи бир умрга калбида муҳрланиб қолди. Илк томоша чоғи қулоғига қуйилиб қолган Ҳамлет монологини умр бўйи ёддан айтиб юарди. Айни пайтда, у икки йил давомида “Турон” кутубхонасидаги ўзбек тилида чоп этилган барча мавжуд бадиий асарларни хатм қилиб чиқди. Сўнг рус тилидаги китоблар дунёсига шўнғиди... Мирзо Бобур шеърлари мутолааси чоғи улуғ шоирнинг Ҳамлет сўзларига оҳангдош мана бу сатрлари ҳам ёш китобсевар калбини асир этди:

*Кўнгли тилаган муродга етса киши,
Ё борча муродларни тарк этса киши.
Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошни олиб, бир сориға кетса киши.*

Ёш Озодбек катта ҳаётнинг бошидаёқ кўнгли тилаган мурод йўлида кураш йўлини танилади. Ким бўлсам экан, деган муаммо унинг учун аллақачон ҳал этилган эди. Сўз

санъатига шайдолик уни миллий университетнинг филология факультетига бошлади, сўнг Москва Адабиёт институтини аспирантураси, яна жонажон университет даргоҳи унга кучок очди. Салкам 40 йил шу даргоҳда домлалик қилди.

Ўтган аср 50–йиллари ўрталарида адабий танқид майдонига кириб келар экан, 30–40–йиллари шўро адабий сиёсати туфайли вульгар социологизм оғуси билан захарланган чин истеъдод соҳибларини, асл асарларни топташга қаратилган танқид йўлидан кескин воз кечиб, биринчи қадамлариданок сўз санъатидаги соғлом кучлар, асл асарлар, умидбахш тамойилларнинг, навқирон истеъдодларнинг кашфиётчиси ва химоячиси сифатида танилди. Устоз айти шу хил фазилатлари туфайли ижод аҳли қалбига йўл топди, узок йиллар ёзувчи билан танқидчи ўртасида ғов бўлиб келган тўсиқларни кўпориб ташлади. Шу тариқа, у миллий танқидчилигимиз тарихида туб бурилиш ясади, ўзига хос танқидчилик мактабига асос солди.

Устознинг ўттиз беш йиллик фаолияти мустабид тузум шароитида кечди, унинг улуғ мақсадлар йўлидаги жонбозликлари қандай кийинчиликлар, таъкибу тазйиқлар ичида кечганлиги ижод аҳлига яхши аён. Айниқса, Чўлпонни юзага чиқариш йўлида 30 йил давомида олиб борилган курашлар тарихи мислсиз шижоатнинг намунаси. Ҳар қандай таъкибу тазйиқлар уни кўнгли тилаган муродидан асло қайтара олмади.

Устознинг энг катта бахти шундаки, кўнглидаги эзгу ниятларини тўла амалга оширадиган кунларни кўриш, мустақиллик даврида яшаб ижод этиш, хусусан, ўзининг икки маънавий қаноти – Чўлпон меросини халққа қайтариш, устози Қаҳҳор шаънини тиклашдек хайрли бурчни адо этиш унга насиб этди. Мустақилликнинг 15 йили давомида, умрининг кейинги 8 йиллик оғир хасталик чоғида амалга оширган ишлари адабиёт тарихидаги ноёб ҳодиса. Биринчи Президентимиз қарори билан таъсис этилган “Жаҳон ада-

биёти” журнали устоз бош муҳаррирлигида чоп этила бошланди ва бу ишнинг унинг шоғирдлари давом эттирдилар. Бугун бир университет бажариши мумкин бўлган улкан миссияни адо этиб, устоз айни даврда публицист ва жамоат арбоби сифатида ҳам танилди. Истиқлол ғояларини амалга ошириш ишига жони-жаҳонини бахш этди. Қарагинки, 15 йил давомида битган асарлари 50 йиллик ижодий меросининг тўртдан уч қисmini ташкил этар экан. Ҳисоб-китобларга кўра, таржималарини ҳам кўшганда, устознинг ижодий мероси 20 жилдга жо бўларкан. Ҳозирча бизда Навоий ва Ойбек асарларининг 20 жилдлиги чиққан. Учинчи 20 жилдлик устозга насиб этса ажаб эмас.

Шуни мамнуният билан таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларидагина устоз ҳақиқий қадрини топди, “Буюк хизматлари учун” ордени, Ўзбекистон Қаҳрамони унвони билан тақдирланди, вафотидан кейин “Ижодни англаш бахти”, “Довондаги ўйлар” китоблари учун унга давлат мукофоти берилди. Устоз бугун ҳам худди тириклигидагидек эъзозда.

Ниҳоят, яна бир ҳолатни эслатиб ўтсам дейман. Бугун умри, фаолияти давомида “элим деб, юртим деб” ёниб яшаб ўтган бу жасур сиймо ўз устози Абдулла Қаҳҳор каби ўлимни ҳам мардона туриб қарши олди. Аллохнинг раҳмати ёғиладиган рамазон ойининг биринчи куни тонгда кўнгли тилаган муродлари ҳосил бўлганидан, садоқатли умр йўлдоши Шарофат опамиз билан ўтказган кунларидан мамнун ҳолда, сўнгги дақиқаларига қадар тилдан қолмай, фикрлашдан тўхтамай, яқинлари қуршовида омонатини осонгина топширди.

Тилагимиз шуки, устознинг охирати обод бўлғай, иншооллоҳ!

2009

ИСТИҚЛОЛ ИЛҲОМЛАРИ

Устоз Озод Шарафиддинов адабиёт, адабий танқид майдонига ўтган аср 50–йилларининг ўрталарида, мамлакатда мустабид тузум адабий сиёсати қисман юмшаган, эркинлик шабадалари эса бошлаган бир пайтда кириб келди. Ўша кезлари адабий ҳаётда, бадий тафаккур, жумладан, танқидчилик ривожда янги бир тўлқин бошланди. Озод ака ана шу тўлқиннинг олдинги сафида борди, сўз санъатидаги соғлом кучлар, умидбахш тамойилларнинг, навқирон истеъдодларнинг кашфиётчиси ва ҳимоячиси сифатида танилди. Устоз ва сафдошлари – Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Шухрат, Саид Аҳмад, Аскад Мухтор, Одил Ёкубов, Пиримкул Қодиров каби даврнинг пешқадам адиблари қалами остидан чиққан деярли ҳар бир янги асар Озод ака нигоҳидан ўтиб, сўнг дунё юзини кўрар, матбуотда бу синчков мунаққиднинг одилона баҳосини олар эди. XX асрнинг 40–50–йилларида кенг тарқалган ўта сиёсатлашган, нуқул мустабид тузум мафкураси тарғиботига қаратилган, қуруқ риторика, ваъзхонликдан иборат “шеърят”нинг авра-астарини очиб ташлади, улардан кўплаб намуналар келтириб, “Поэзия борми бу асарларда?” деган савол қўйди ва теран илмий таҳлил, рад этиш мумкин бўлмаган далил ва мантиқ асосида “йўқ!” дея жавоб берди. XX асрнинг ўрталаридаги оғир бир шароитда бундай фикрни айтиш мислсиз жасорат эди...

Озод Шарафиддиновнинг XX аср янги ўзбек адабиётининг мустабид адабий сиёсат тазйиқи ва таҳдидлари туфайли топталган тарихини тиклаш, қатағон қилинган адиблар меросини халққа қайтариш йўлидаги жонбозликлари айни илмий-ижодий жасоратнинг чин намунасидир. Чўлпон шеърляти, замонавий адабий жараён, қатор назарий масалаларга оид илмий мулоҳазалари, адабий анжуманлардаги дадил чиқишлари жиддий “сиёсий ҳаго”ликда айбланиб, мунақ-

қиднинг қутлуг номи бадном этилди. Бироқ устоз рухиятидаги мислсиз матонат, чексиз ҳаётсеварлик туфайли бу хўрликларни енга олди, аҳдидан, танлаган йўлидан қайтмай шижоат билан илмий-ижодий ва педагогик фаолиятини давом эттирди.

Нихоят, истиқлол, устознинг ўз исмига мос чин озодлик кунлари келди. Неча йиллар кўнглида армон бўлиб ётган эзгу орзу-ниятларини рўёбга чиқариш имкониятлари очилди. Тўлиб-тошиб, ғайрат-шижоат билан амалий ишга киришди.

Аломат бир манзара: 2005 йили чоп этилган “Озод Шарафиддинов” библиографик кўрсаткичи маълумотларига кўра, устознинг чоп этилган адабий-танқидий, публицистик ва таржима асарларининг умумий рўйхати 616 та. Шулардан 200 дан ортиқроғи 1991 йилгача, қолган 400 га яқини эса мустақиллик йилларида дунё юзини кўрган. Демак, ярим асрлик ижодий мероснинг учдан икки қисми истиқлол даврининг маҳсули. 2003 йили устоз айни шу истиқлол йиллари яратган сара асарларини жамлаб, икки жилддан иборат китоб қилишга киришди. Шогирдлардан А.Расулов, Р.Иноғомов ва камина бу хайрли ишда устозга кўмаклашдик. Устоз оғир хаста бўлишларига қарамай, китоблар устида қанчалар масъулият ва талабчанлик билан иш олиб борганликларига шоҳид бўлдик. Қизиғи шундаки, китоб учун олдин мўлжаллаб қўйилган айрим асарлардан кўнгли тўлмай иш жараёнида улар ўрнига янги мақола, бадиалар ёзиб киритдилар. Дастлаб ҳар икки китобнинг умумий номи асарлар руҳига ниҳоятда мос – “Истиқлол илҳомлари” эди. Бироқ “истиқлол”дек мукаддас сўзни суистеъмол қилишни истамай, китобларнинг ҳар бирига алоҳида номлар танладилар, “Ижодни англаш бахти”, “Довондаги ўйлар” номлари шу тарика майдонга келди. 2004 йили чоп этилган бу икки китоби маданий-маънавий ҳаётимизда муҳим ҳодиса бўлди. Ҳар икки китоб ҳам адабий-илмий жамоатчилик томонидан

юксак баҳоланди. Бу икки китобдан жой олган асарлар фақат адиб ижодида эмас, умуман, ўзбек миллий танқидчилиги, адабиёти, миллий адабий-танқидий, маънавий тафаккури тараққиётида алоҳида босқични ташкил этади. Истиклол йилларидаги тарихий, ижтимоий-маънавий, адабий жараёнларни бадиий-публицистик тадқиқ ва таҳлил этиш, истиклол ғояларини улуғлаш, қатъий туриб ҳимоя қилиш бу асарларнинг асосий маъно-мундарижасини, пафосини белгилайди.

Адиб истиклол даври ходисалари билан чекланмай, халқимизнинг истиклолгача босиб ўтган мураккаб тарихий йўли, XX аср талотумлари, аср бошидаги жаҳидчилик ҳаракати, учинг улкан намояндалари ҳаёти, ижодий мероси тўғрисида янгича қарашларни илгари суради; авваллари айтиш, ёзил мумкин бўлмаган дил сўзларини яйраб-ёзилиб изҳор этади. Хусусан, устознинг, юқорида эслатиб ўтилган Чўлпон, Ҳамза, Фитрат ҳақидаги ишлари фанда жиддий янгилик эканлиги кўпчилик томонидан эътироф этилди. Олимнинг шўро даврида мафкуравий-сиёсий тайзиқ остида яшаб ижод этган Ойбек, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, М.Шайхзода каби сўз усталари ижодий меросини янгича идрок этиш, теран англаш, асоссиз ҳамлалардан ҳимоя қилишдаги хизматлари беҳисобдир.

Ҳар икки китобда гап бугунги маънавий жараёнлар ёки яқин тарихий кечмиш муаммолари устида борадими, барибир, уларнинг ечими икки муҳим омилга келиб тақалади: йиғилиб қолган кўп йиллик жумбоқлар истиклол очиб берган имкониятлар ва истиклол меъмори биринчи Президентимиз И.Каримовнинг шижоати, саъйи ҳаракати туфайли оқилона ҳал этилаётганлиги аниқ далиллар орқали кўрсатилади.

Аввалги китобларида О.Шарафиддинов, асосан, мунаққид тарзиде кўринган бўлса, янги асарларида у ҳам мунаққид, ҳам публицист-ёзувчи, ҳам донишманд файласуф, жа-

моат арбоби қиёфасида намоён бўлади; мамлакат биричи Президентидан тортиб Ойбек, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, Зулфия, Саид Аҳмад, О.Ёқубов, П.Қодиров, А.Ғуломов, Э.Воҳидов, А.Орипов каби неча ўнлаб замондош адибларнинг эсла қоладиган ёрқин бадиий-публицистик сиймосини гавдалантиради, уларнинг жўшқин фаолияти, тақдири ўқувчини ҳаяжонга солади, ўйга толдиради. Улар орқали муаллиф ўзининг замонаси, замондошлари, замон талотумлари ҳақидаги фалсафий ўй-мушоҳадаларини изҳор этади. Уларни бемалол бу жанрнинг замонавий жаҳон адабиётидаги энг яхши намуналари қаторига қўйиш мумкин. Эсселар қаҳрамони муаллифга шахсан таниш, дилига яқин одамлар бўлгани, айтиш ўша шахсий дахлдорлик, ёрқин хотиралар асарларга ажиб самимият бахш этади, бу асарлар саҳифаларидан замондош алломаларнинг сиймоси бор бисоти, бутун жозибаси билан кўз олдингизда гавдаланади, улар худди бадиий асар каби шавқ билан ўқилади. Уларда ёрқин ва хазин хотиралар, сокин ва жўшқин фикр-туйғулар бамисоли тоғ сойлари оқими сингари табиий бир тарзда қуйилиб келади, кирғоқларни ларзага солиб шиддат билан олға интилади. Дарвоқе, бу тур асарларда устоздаги илмий танқидий тафаккур билан бадиий истисъод ўзига хос тарзда туташиб кетган.

Бугина эмас, асарларида ижодкорнинг ўзи – шахсияти яққол намоён бўлади. Муаллиф фақат замондошлари эмас, ўзининг босиб ўтган йўли, ҳаёти, ижодий тажрибалари, армон-ўқинчлари, қалб қийноклари ҳақида ҳам ошкора, мардона ҳикоя қилади. Китобларига бағишланган тақриз ва муҳокамаларда, хусусан, адибнинг “Эътиқодимни нега ўзгартирдим?” баднаси Ж.Руссо, Л.Толстой каби улуг сиймоларнинг шу тур асарлари қаторида туриши эътироф этилди. Асарларида, қатор чиқишларида муаллиф истиклол куйчиси ва ҳимоячиси сифатида намоён бўлар экан, айтиш пайтда, у ўзини, замондошларини қийнаётган ҳаётини муаммолар

устида ҳам мардона сўз юритади. Шу тарзда у ҳақли равишда “миллат виждони”, “Ватан фидойиси”, “ҳақиқат ва адолат курашчиси”га айланди. Қисқаси, сафдошларидан бири айтганидай, “бу китоблар мустақиллик шаҳодатномаларидир”.

О.Шарафиддинов асарлари аҳамияти халқаро жамоатчилик томонидан ҳам эътироф этилган. “HIMALAY” Ўзбек-Ҳинд қўшма корхонаси, “Embassy of Pakistan Tashkent”, Ҳиндистон Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонасидан йўлланган хатлар бунинг тасдиғидир. Озод Шарафиддинов китобларининг Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти (2007) билан тақдирланиши улкан адиб ва мунаққид ижодига, жасур, ҳақиқатгўй курашчи инсонга тириклигидаги каби вафотидан кейин ҳам кўрсатилган чексиз эҳтиром намунасидир.

2009

МИЛЛИЙ ТАНКИДЧИЛИГИМИЗНИНГ ҚЎШ ҚАНОТИ

Адабий танкид, биринчи галда, гўзалликни хис этиш, англаш, капиф этиш санъати. Мунаққиднинг, қолаверса, адабий танкиднинг тарихий хизмати адабий-бадий жараёнга, аниқроғи, ундаги янги, илгор, самарали тамойилларга кўрсатган таъсири билан белгиланади. Адабий танкиднинг бахти, омади ҳам, бахтсизлиги, фожиаси ҳам айна шу жараёнда намоён бўлади. Тарихдан бир-икки мисол келтириб ўтсам.

XIX аср рус адабиётининг “олтин даври” деб аталади. А.Пушкин, М.Лермонтов, Н.Гоголь, А.Островский ижоди билан бошланиб, Л.Толстой, Ф.Достоевский ва Чехов даҳоси мўъжизалари билан интиҳосига етган аср адабиёти ривожда В.Белинский, Н.Добролюбовдек буюк танкидчиларнинг нақадар улкан хизмати борлигини ҳамма билади. Бу икки мунаққиднинг табаррук номлари ўша даҳо сўз усталари қаторида эҳтиром билан тилга олинади.

XX аср Европа адабиёти, санъати тараққиёти “модернизм” деб аталган ғоят улкан ранг-баранг, гаройиб, сирли-сехрли ва айна пайтда марокли жараён тарзида кечди. Анъанавийликка зид бу ҳаракат ўз йўлида кўп тўсиқларга дуч келди, уни бадном этишга уринишлар бўлди. Бирок бу қутлуғ ҳаракатнинг бахти, омади шундаки, унинг Ортега-и-Гассет, А.Камю, Ж.П.Сартр каби донишманд, жасур химоячилари, назариётчилари бор эди. Модерн адабиёт, санъат улардан мадад олиб башарият бадий тафаккурида янги бир эра очишга мушарраф бўлди, жаҳон аҳлига қутилмаган сон-саноксиз бадий ихтироларни инъом этди.

XX аср бошидаёқ ўзбек адабиёти туб янгиланиш жараёнини бошдан кечирди, яккаҳоқим мафкура, мустабид тузум адабий-бадий сиёсати таъкибу тазйиқларига карамай, бизда Абдулла Қаҳҳор сўзлари билан айтганда, Европа ада-

биёти, бинобарин, жаҳон янги адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли баркамол асарлар яратилди. Афсус, минг афсус, ана шундай ноёб асарларни, миллий адабиётдаги янги самарали жараёни англашга, илмий кашф этишга қодир адабий танқид шаклланмади. Шу тариқа танқидчилик чин санъат асари ҳимоячиси, илмий кашфиётчиси эмас, уларнинг кораловчиси, кушандаси, кўп ҳолларда, Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда, “жаллодлари” сифатида майдонга чиқдилар. Қодирий романлари, Чўлпон шеърляти, Фитрат драматургиясига нисбатан жохилона ҳамлалар қатағон тегирмонига сув қуйиш бўлди. Ойбек лирикаси, романлари, Абдулла Қаҳҳор роман ва комедиялари теварагидаги машмашалар бу икки улуғ аллома дилида, ижодий тақдирида қанчалар оғир асоратлар қолдиргани бугун ижод ва илм аҳлига аён.

XX аср иккинчи ярмига ўтиб, бутунлай ўзгача манзарани кўрамиз. 50–йиллар ўрталарида мустабид тузум жиноятларининг фош этилиши, қатағон қурбонларининг оқланиши, қисман бўлса-да, эркин ижодий тафаккурга йўл берилиши туфайли миллий адабиётда жонланиш, янги тўлқин бошланди. Мана шу ҳаракатнинг бошида Абдулла Қаҳҳордек жасур сиймо турарди; унинг теварагида О.Ёкубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, А.Орипов сингари янги авлод ижодкорлари қатори, Матёқуб Қўшжонов билан Озод Шарафидиновдек истеъдодли мунаққидлар уюшган эди. Қаҳҳор қаноти остидан чиққан бу икки аллома, қадим айтиш мумкинки, миллий танқидчилигимизга асос солди, иккиси ҳам ярим асрлик ижодий фаолияти давомида XX аср иккинчи ярми миллий адабиётимиз, миллий адабий-танқидий тафаккуримиз ривожига ниҳоятда қучли таъсир кўрсатди. Бу икки сиймонинг давр адабий ҳаракатида ўтаган хизматларини XIX аср рус маданий-адабий ҳаётида Белинский билан Добролюбов, XX аср Европа маънавий дунёсида Ортега-и-

Гассет, Камю, Сартр адо этган улуг ишларга қисс қилини мумкин.

Шахсан мен бу икки улуг сиймо номларини ҳеч қачон тоқ айтолмайман. Озод Шарафиддиновнинг танқидчиликлари хизматлари устида сўз кетганда ҳаминча М.Қўноқонов, устоз Матёқуб ака ҳақида гапирганда эса Озод домла сиймоси кўз олдимда гавдаланаверади.

Тақдир тақозосини қарангки, гарчи бу икки ашюма орасида ўн ёш фарқ бўлса-да, танқидий фаолиятни баробар бошлаб, ярим аср бир-бирларига елкадош, маслакдош бўлиб ижод этдилар, зиммадаги тарихий вазифани адо этиб, бир йилда бирин-кетин бу фоний дунёни тарк этдилар. Иккалови ҳам деярли бир пайтда Миллий университет, сўнг Москва таълимини олдилар, у ердан фан номзоди бўлиб қайтдилар, университетнинг филология факультетида бирга фаолият бошладилар. Иккаласи ҳам XIX аср рус демократ танқидчилари Белинский, Добролюбов, Чернишевский анъаналари руҳида тарбияланган эдилар. Иккалови ҳам бамисоли жасур адиб Абдулла Қахҳор, қолаверса, миллий танқидчилигимизнинг кўш қаноти эди. Иккиси ҳам Қахҳор ёнида туриб, миллий адабиётдаги янги тўлқиннинг даракчиси, иштирокчиси, бирин-кетин пайдо бўлаётган ижод ниҳолларининг дояси ва ҳимоячиси, ҳақиқат ва адолат жарчиси сифатида майонга чиқдилар. Қарангки, адабиёт майдонига чакмоқдек яшнаб кирган Э.Воҳидов, А.Орипов, Ш.Холмирзаев, Ў.Ҳошимов ҳимоясидан бошланган анъана улар умрининг охирига қадар давом этди. Чунончи, янги аср бошида ёш истеъдод У.Ҳамдамнинг “Мувозанат” романини юзага чиқаришда иккиси бирдек жонбозлик кўрсатдилар.

Танқид, бу Беҳбудий таъбири билан айтганда, “сараламок” демакдир. Яхши, баркамол чин санъат асарини яроқсизидан ажрата билиш учун фаросат, бадний дид, нафосат туйғуси керак. Аллоҳ ҳар икки алломага ҳам ноёб дид, ижодни англаш бахтини насиб этди. Уларнинг саъй-харака-

ти туфайли қисқа фурсат ичида миллий танқидчиликдаги вазият тубдан ўзгарди; бадий асар, муаллифи ким бўлишидан катъи назар, ижтимоий-мафкуравий жиҳатига эмас, санъати, бадийятига қараб баҳоланадиган бўлди; сиёсий-мафкуравий мезон асосида кўкларга кўтариб мақталган, аммо бадийятдан йироқ асарларнинг куни битди, ҳар хил йўллар билан камситилган, турли сиёсий “ёрлик”лар тақалган асарлар адабиётдаги ўз ўрни, кадрили топа бошлади. Авваллари танқид тиғи энг истеъдодли асарларга қаратилган бўлса, эндиликда заиф, ҳатто “танқиддан тубан” нарсаларга, қолаверса, миллий адабиёт равнаки йўлидаги яна бир офат – ўртамиёначиликни фош этишга йўналтирилди.

Гарчи компартия XX съезидан сўнг Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби қатагон курбонлари окланган бўлса-да, улар ижодиймеросини халққа қайтариш ниҳоятда машаққатли кечди. 1964 йил апрелида Қодирий таваллудининг 70 йиллигига бағишланган ўтказилган камтарона йиғинда А.Қаҳҳор сўзлаган оташин нутқ, адибнинг эркин фикр йўлида оёқдаги кишанларга қарши исёни илмий-адабий жамоатчиликни ларзага солди. Икки аллома ҳаёти, фаолиятининг муҳим йўналиши айна ўша исён руҳи билан йўғрилган. Улар умр бўйи мустабид тузумнинг адабиёт соҳасидаги энг қора иши, жиноятига қарши турдилар, Қодирий, Чўлпон ҳақидаги ҳақиқат ва адолатни тиклаш йўлида мардона кураш олиб бордилар. М.Қўшжоновнинг Қодирийга, О.Шарафиддиновнинг Чўлпонга бағишланган ишлари XX аср миллий танқидчилигимизнинг ҳасби ҳоли, қалб нидоси, наъраси каби янгради.

Икки алломанинг устозга садоқати авлодлар учун мангу ибрат бўлиб қолажак! Абдулла Қаҳҳор умрининг сўнгги йилларида, вафотидан кейин унга муносабат совук тус олди; “Ёшлар билан суҳбат” китоби қатагон қилинди, унинг сафдош-маслакдошларининг номлари “қора рўйхат”га тиркалди, асарлари нашри пайсалга солинди; ҳаётлигида улуг

адибдан кўп саховат кўрган айрим ожизтабиат кимсалар ўзини четга олиб, “шогирдлик”дан воз кечдилар. Аммо М.Кўшжонов билан О.Шарафиддинов эса қатъият билан Қахҳор ғояларига содик қолдилар, Қахҳор ҳақида гапириш, ёзишдан бир дақиқа бўлсин тўхтамадилар. Ўша машъум “қора қуюн”лар Қахҳор руҳи, хонадони теварагида изғиб юрган кезлари бу табаррук хонадонни тавоф килиш, адиб умр йўлдоши Кибриё опа ҳолидан хабар олиб туриш ода-тини асло тарк этмадилар. Ҳар йили улуғ адиб туғилган куни унинг хонадонида ўтадиган ғайрирасмий хотира оқшом-ларига бош-қош бўлдилар. Таъкибу тазйиқлар шароитида М.Кўшжонов Қахҳор ижодига оид докторлик диссертация-си устидаги ишини ниҳоясига етказиб, уни муваффақият билан химоя қилди, Озод ака эса Қахҳорга бағишланган монография, мақолалар, хотира-эсселар туркумини яратди.

Бу икки аллома табиатан ниҳоятда матонатли, метин продали, Қодирий таъбирича, шахси бутун сиймолар бўлган. Улар табиатида, қисматида кўп муштарақликлар билан баробар, фарқли жихатлар ҳам бор эди. Матёқуб ака ниҳоятда вазмин, энг қалтис дамларда ҳам ўзини тутга билар, қалбидаги туғёнларни жиловлай олар, гапирганда эҳтиросларга берилмас, овозини кўтармас, осойишталик билан ракибига зарба бера билар, нишонга беҳато ура олар эди. Ижодкорлар орасида ҳаёти ва фаолиятини бу қадар қатъий режа, интизом асосига қурган бошқа бировни билмайман. Ҳаддан ташқари кўп ақлий меҳнат, кўп ўқиш, кўп ўйлаш оқибати бўлса керак, домла бош оғриғи дардига мубтало бўлиб, шифокорлар тавсиясига кўра, бир кеча-кундузда бир соатдан ортиқ ишлол-майдиган бўлиб қолдилар. Шу сабаб, университетдан кетишга мажбур бўлдилар, осойиштарок илмий даргоҳ – Тил ва адабиёт институтига ишга ўтдилар. Кейинчалик бош оғриғи бир оз чекиниб, бошқа бир хасталик – кўз касаллигига учрадилар. Матнларни бошқа бир кишиларга ўқитиб тинглайдиган бўлдилар. Ана шундай чек-

лашлар шаронгида адо этилган илмий-иждодий фаолиятнинг самараси соғлом, энг фаол иждодкорларнинг махсулотидан бир неча баробар “кўп ва хўб” эди. Домладан ҳар гал бунинг сирини сўраганимда, у киши Ойбекни мисол қилиб келтирар, ижтимоий-сиёсий сиқувлар шаронгида ҳам, табиий ишлар – хасталик чоғида ҳам ўзни қўлга ола билиш, қатъий режа, режим асосида иш тутиш, бетиним иждод этиш санъатини Ойбекдан ўрганганман, дер эдилар.

Озод ака бу жиҳатдан Матёқуб аканинг тескарсиси эди. У ўт-олов, қолншларга тушмайдиган, режаю режимларни тан олмайдиган ғаройиб бир зот эди. Фақат китоб ўқишни тарк этмас, бироқ кўнгли чопмаса, бир неча кунлаб, ҳафта-лаб қўлига қалам олмасди. Кўнглида илҳом жўш уриб ёзишга чоғлангудек бўлса, уни ҳеч қандай куч тўхтата олмас, соатлаб бетиним ишлар, қўли кўнглидаги туғёнларни қоғозга туширишга улгурмасди. Унинг қўлёзмасини “қоралама” деб бўлмас, ўнлаб саҳифаларда бирорта ҳам тузатиш, таҳрирга муҳтож жумлалар бўлмасди. Озод аканинг нутқлари қандай жўшқин, равон бўлса, ёзганлари ҳам ўшандай чиқарди. У кўп йиллар қанд қасалидан азият чекди, лекин у ҳеч қачон парҳезга риоя қилган эмас. Умрининг сўнгги етти-саккиз йили оғир хасталикларга қасдма-қасд улар билан мардона олишиш ва ҳайратомуз бетиним меҳнат билан ўтди. Етти-саккиз йил давомида бир иждодкор сиймо етмиш-саксон йил давомида бажариши мумкин бўлган ишларни ана шу оғир хасталик чоғида адо этишга эришди.

Матёқуб ака билан ҳар гал учрашганимизда, саломалиқдан кейин, биринчи галда, Озод аканинг соғлиғини, ишларини суриштирарди. Озод ака ҳам, ўз навбатида, Матёқуб домланинг соғлиғи, ишлари қалай деб сўрарди, бирор зарур гапи бўлса, “Уйингиз яқин, шу гапни унга етказиб қўйинг” дея илтимос қиларди. Айниқса, умрларининг охирларида бу икки сиймо бир-бирларига талпинадиган бўлиб қолди. Озод ака хонадонида бирор маърака-йиғин ре-

жалаптирилса, таклиф этилганлар рўйхатининг бошида шу дўстининг исми шарифи турарди.

Қарангки, Матёкуб ака хасталаниб, касалхонада бир оз ўзларига келгач, хонадонига қайтиши биланок Озод акадан хабар олиш учун унинг ҳузурига боради. Икки маслакдош дўст икки соатдан ортиқ яккама-якка суҳбат куради. Бу икки алломанинг сўнгги учрашуви, дил изҳори, умр сарҳисоби, балки видолашуви бўлди. Бир ҳафта ўтиб, Матёкуб ака жон таслим этди. Орадан бир ярим ой ўтар-ўтмас Озод ака қадрдони ортидан охират сафарига равона бўлди...

УМАРАЛИ НОРМАТОВ ҲАКИДА БИЛГАНЛАРИМДАН БИР ШИНГИЛ...

Умарали ҳақида гапириш маълум маънода бугунги ўзбек танқидчилиги ҳақида гапирмоқ демакдир. Бугунги ўзбек танқидчилиги ҳақида гапирганда эса беихтиёр қалбимиз ғурур ва ифтихор туйғуларига тўлади. Бунинг боиси бор, албатта. Сўнгги йигирма-ўттиз йил ичида ўзбек танқидчилиги илмийлиги ва объективлиги, ёзувчига талабчан ва самимий муносабати билан, адабий жараёнга салмоқдор таъсири билан, китобхонлар оммасининг юксак дидини шакллантиришдаги хизматлари билан поэзия, проза, драматургия каби адабиётимизнинг тўла ҳуқуқли мустақил бир соҳаси бўлиб қолди. Бугун ёзувчи ҳам, китобхон ҳам танқидий сўзга мунтазир. Танқидчилик савиясининг ортиши билан унинг мавқеи мустаҳкамланиб, обрўси ортиб бормоқда. Эҳтимолки, бу – ўзбек танқидчилари эришган энг салмоқли ютуқдир. Адабий танқидни бугунги мартабага кўтаришда Иззаг Султонов, Ҳомил Ёқубов, Матёқуб Қўшжонов, Лазиз Қаюмов каби кўпни кўрган тажрибали аллома танқидчилар билан бирга С.Мамажонов, И.Ғафуров, П.Шермухамедов, Н.Худойберганов каби нисбатан ёшроқ мунаққидларнинг ҳам хизмати ғоят катта. Умарали Норматов шулардан бири. Мана, салкам чорак асрдирки, у ўзининг салмоқли китоблари, теран мақолалари билан адабиётнинг ривожига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Ижодкорнинг кадри ва мартабаси, обрўси ва мавқеи унинг маънавий ҳаётимизга қўшган ҳиссаси билан белгиланса, Умаралини ҳеч иккиланмай бугунги ўзбек танқидчилигининг етук вакили деб аташ мумкин.

Умарали 50 ёшга кирди. Унинг ярим асрлик ҳаётининг тенг ярми 25 йили менинг кўз ўнгимда кечди. Шунинг учун ҳам унинг ҳаётидаги айрим нуқталарга назар солишга, менинг назаримда, муҳим бўлган баъзи ҳодисаларни эслашга жазм қилдим. Ўйлайманки, улар Умаралининг ижодкор ва инсон сифатидаги киефасини тўлиқроқ тасаввур қилишга ёрдам берали.

Мен биринчи марта Умаралини 1955 йил сентябр ойининг бошида кўргандим. Умарали у пайтларда Тошкент Давлат университетида филология факултетининг IV курс талабаси эди. Мен эса эндигина Москвада ўқишни битириб, кандидатлик диссертациясини химоя қилиб қайтган эдим. Олий ўқув юртидаги биринчи иш куним Умаралилар группасидаги лекциядан бошланган. Шуниси ажабланарли эдики, бу группадаги студентларнинг кўпчилиги ёши деярли мен билан баробар йигит-қизлар эди. Шунданми, мени уларнинг салобати босиб, лекцияни қандай ўқиганимни ҳам билмайман. Одатдагидек, лекция охирида талабаларга “Савол борми?” деб мурожаат қилдим. Озгингина, хушбичим йигит қўл кўтарди. Бу – Умарали эди. Менга маъқули шу бўлдики, Умарали баъзи шум болалардек ўқитувчини мот қилиб ҳузурланиш учун ёки “Биз ҳам чакана эмасмиз. Кўриб қўйинг” деб мактаниш учун савол бермади. Лекцияда айтилган гаплар унинг фикрини уйғотгани, у баъзи масалаларнинг тагига етмокчи экани сезилиб турарди. Кейинчалик маълум бўлишича, бу хусусият Умаралининг қонида бор экан – ўта синчков, ҳамма нарсанинг тагигача етмай қўймайдиган, эшитган гаплари, илмий хулосаларини ҳар томондан обдан ўйлаб кўриб сўнг эътиқодига айлантирадиган одамлардан экан. Тез орада Умарали билан ҳам, гуруҳдаги бошқа талабалар билан ҳам иноқлашиб кетдик. Мен Умаралининг диплом ишига раҳбарлик қилдим. Диплом иши жараёнида Умаралининг яна бир фазилати билан танишдим – у ўта меҳнаткаш, ўз илмий ишига доир

фактларни биринчи манбадан қидириб топиб, ўз кўзи билан кўрмагунча кўймайдиган, ишига донр жамики илмий адабиётларни синчиклаб ўрганиб чикқанидан, уларга муносабатини аниклаб олгандан кейингина ишга энг шимариб киришадиган одам экан. Буни ўқиб ҳайрон бўлишингиз мумкин – ахир ҳар қандай одамнинг биринчи сифати шу эмасми деб. Илмнинг қора меҳнатидан қочган одам олим бўладими? Ҳа, шундай. Лекин шундай бўлишига қарамай, таъкидлар эканман, бунинг боиси бор. Яқинда шоғирдларимдан бири менга мурожаат қилиб катта илмий иш қилмоқчи эканлиги, бунинг учун у кишининг ишига тааллуқли китобларни бериб турсам, иши яхши кўчишини айтди. Бу гапни эшитиб ичимда қаттиқ ранжидим – йўқ китобларим учун эмас, албатта. Ахир катта иш қилмоқчи бўлган олим бу ишнинг риёзатини ҳам чекиши керак-да! Афсуски, кейинги пайтларда диплом ёзувчи студентлар ўртасида ҳам, диссертация ёқловчилар орасида ҳам, ҳатто айрим танқидчи ва адабиётшунослар ичида ҳам ана шундай қора ишдан қочадиганлари, кўлини совуқ сувга урмай иш битирадиганлари кўпайиб қолган. Ҳолбуки, “тоққа чикмасанг дўлона, жон чекмасанг жонона қайда” деган гап олим ва танқидчининг меҳнатига авваллари нечоғлик тааллуқли бўлган бўлса, ҳозир ҳам шунчалик тааллуқли ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади. Илмий-техник революция, эҳтимол, қалам аҳлининг ҳам машаққатли меҳнатини енгиллаштириш йўллари топиб берар, лекин барибир шунда ҳам ҳар қайси олим ўз соҳасининг қора меҳнатини ўзи бажаради.

Умаралига қайтайлик: унинг билимдонлиги, меҳнаткашлиги, синчковлиги биринчи ишидаёқ яхши самара берди: давлат имтиҳон комиссияси аъзолари яқдиллик билан унинг диплом ишини юксак баҳолашди ва нашрга тавсия этишди. Орадан кўп ўтмай – 1959 йилида “Ўзбек адабиёти масалалари” тўпламида бу иш “Ғафур Ғулом поэзиясининг

эстетик принциплари” деган ном билан босилиб чиқди. Гарчи 1959 йилдан аввал ҳам Умаралининг бир қатор тақриз ва мақолалари матбуотда эълон қилинган бўлса-да, унинг илмий-танқидий фаолиятининг бошланишини шу мақола билан белгилаган маъқул. Чунки бу иш ҳажми билангина эмас, фикрий терапийа, умумлашмаларга бойлиги, илмийлиги билан ҳам жамоатчилик эътиборини ўзига қаратган мақола эди.

Бу мақола чиккан кезларда Умарали университетни тугатиб, ўзи туғилиб ўсган қишлоқдаги мактабда муаллимлик қиларди. Унинг тақлифи билан мен Рапқонга меҳмонга бордим. Умаралининг ота-онаси, акаси, бошқа қариндош-уруғлари, дўсту ёронлари билан яқиндан танишдим. Рапқонга келгунга қадар мен бу қишлоқ ҳақида республикамизда ҳамма билган нарсани билардим, яъни:

*Рапқон ажойиб жой экан,
Бир кўча кетган сой экан,
Салқин супа ҳой-ҳой экан,
Қим кўрса ҳангу манг экан.*

Кўрганларим билганимдан юз чандон ортиқ чиқди. Тоғ этагида жойлашган бу қишлоқ ҳақиқатан ҳам, Муқимий таърифлаганидек, ғоят хушманзара, соя-салқин жойлари кўп эди. Унинг бир ёнидан айқириб Катта Фарғона канали ўтади. Канал бўйларида, айниқса, баҳор пайтларида жуда чиройли тус оладиган катта мевазор боғ. Қишлоқдан сал нарироқда шундоққина адирлар этагида сўлим дарахтзор. У ерда ёз пайтлари болалар дам олишар экан. Қишлоқ марказида ажойиб чойхона, дўконлар, ҳаммом, пахта пункти. Кўп қаватли мактаб. Қишлоқ катта, обод, аҳолиси кўп. Шу қадар кўпки, бир қолхозга сўмаганидан бу ерда иккита қолхоз ташкил қилинган. Албатта, Муқимий ҳаёт бўлиб, бугунги Рапқонга бориб қолганида, унга бағишлаган байтларини анча кенгайтирган бўларди. Эҳтимолки, у бугун Рапқоннинг хушманзара жойларидан ҳам ортиқроқ сдам-

ларига қойил бўларди ва тажрибали донгдор пахтакорлар ҳақида ёхуд олис бир кишлоқда яшаб туриб, бутун дунё миқёсида ўйлай оладиган билимдон, зукко ва айни чоғда, сермулозамат зиёлилар ҳақида ёзган бўларди.

“Қуш инида кўрганини қилади” деган гап бор. Менимча, бу гап одамга ҳам тааллуқли. Болалик кечган оилавий муҳит, олам ҳақидаги илк тасаввурларини шакллантирадиган дастлабки муҳит истасангиз-истамасингиз сизга таъсир кўрсатади, характерингиздаги маълум хислатларни вужудга келтиради. Мен Рапқонда меҳмон бўлиб юриб, бу кишлоқнинг сўлим табиати Умарали қалбида гўзаллик туйғусини уйғотган, бу эса адабиётга илк муҳаббатини туғдирган бўлса керак деб тахмин қилдим. Назаримда, ундаги меҳнаткашлик бутун умр деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланган, айни пайтда, мадраса таълимини олган зиёли, раҳбарлик лавозимларида ишлаган отасидан мерос қолган. Умарали аввал қишлоғида, кейин Конибодомда педагогика техникумида ўқиди. Унинг бахтига техникумда бирга ўқиган болаларнинг ҳам кўпчилиги билимга ташна, қобилиятли, синчков болалар эди. Бундай чоқларда улар ўртасида дўстлик вужудга келади, бу дўстлик эса яхши маънода рақобатни туғдиради. Умаралининг ана шундай кадрдон дўстларидан бири – Худойберди Тўхтабоев эди. Ҳозир у асарлари ўнлаб тилларга таржима қилинаётган атоқли адиб.

1959 йили кафедранизмга аспирантурадан ўрин берилди. Бу ўринга Умарали Норматовни таклиф қилдик. Сира қутилмаганда унга илмий раҳбарлик қилиш менга топширилди. Мен бу ишда сира тажрибам йўқлигини айтиб, эътироз билдирган эдим, кафедра мудирини Фулом Каримов “Ҳечқиси йўқ. Сузишни ўрганиш учун сувга кириш керак. Ишлай-веринг” деб гапни қисқа қилди. Билмадим, менинг раҳбарлигимдан Умаралига қанчалик наф тегдиди, лекин мен учун бу иш яхши мактаб бўлди. Уч йил ўтгач Умарали “Ҳозирги ўзбек ҳикоячилиги ривожининг асосий тенденция-

лари” деган мавзудаги канидатлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди ва Тошкент Давлат университети-нинг филология факультетида ишлай бошлади. Аввал у ўқитувчи бўлди, кейин доцент бўлиб ишлади. Бундан бир неча йил муқаддам ўзбек адабиёти кафедраси иккига ажралиб, ўзбек совет адабиёти кафедраси ташкил қилинганда, ҳаммамиз якдиллик билан Умаралини кафедра мудир қилиб сайладик. Бу орада у докторлик диссертациясини ёклаб, профессор бўлди. Кези келганда Умаралининг педагогик фаолияти ҳақида ҳам икки оғиз айтиб ўтай.

Мана, йигима йилдирки, у талабаларга замонавий ўзбек адабиёти тарихидан лекциялар ўқийди. Шу йиллар давомида у талабалар ўртасида бақувват обрў орттирди, уларнинг муҳаббатини қозонди. Бунинг асосий сабаби шундаки, унинг лекциялари ҳамиша ижодий характерга эга. У ҳеч қачон маълум нарсаларни такрорлаш билан чекланмайди, аксинча, ҳар бир маърузада тингловчиларга бирор янги гап айтишга, уларнинг фикрини уйғотишга, шу орқали уларни бадиий адабиёт гўзалликларини кашф этишни ўргатишга интилади. Умаралининг билимдонлиги, адабиётни бутун қалбидан эхтирос билан севиши маърузаларининг мазмунан теран, эмоционал таъсирчан чиқишини таъминлайди.

Шу йиллар ичида Умарали Норматов танқидчи ва адабиётшунос сифатида жуда фаол иш олиб борди. Унинг “Жанр имкониятлари”, “Маҳорат сирлари” (Матёқуб Қўшжонов билан ҳамкорликда), “Насримиз уфқлари”, “Гўзаллик билан учрашув”, “Насримиз анъаналари”, “Саид Аҳмад”, “Шухрат” каби китоблари босилди. Улардан ташқари, “Ўзбек адабиёти масалалари” (1962), “Адабиётимизнинг ярим асри” (1967, 1975), “Ўзбек жангномаси” (1977), “Инкилоб ва адабиёт” (1977) каби тўпламларда мақолалар эълон қилиш билан чекланмай, бу китобларининг айримларини барпо этишда тўпловчи сифатида ҳам иштирок этди. Ниҳоят, Умаралининг йигирма йил ичида вақтли матбуотда

эълон қилинган мақолаларини санайдиган бўлсак, икки юздан ортиқ номни ўз ичига оладиган каттакон рўйхат пайдо бўлади. Булар ичида тақризлар ҳам, обзор мақолалар ҳам, адабий портретлар ҳам, баҳслар ҳам, проблематик мақолалар ҳам бор. Кўринадикки, Умарали Норматов танқидчи ва адабиётшунос сифатида йигирма йиллик фаолияти давомида анча салмокли иш қилиб қўйибди. Бироқ санъатнинг ҳамма турларида бўлганидек, адабий танқидчиликда ҳам асарнинг ҳажми ёхуд мақолаларининг сони ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Ҳамма гап сифатда, китоб ёхуд мақолаларнинг ғоявий салмоғида, назарий пухталигида, уларда айтилган гапларнинг янги-эскилигида, ҳаётийлигида. Танқидчи сермахсул бўлгани билан, мақолаларни қалаштириб ташлайвергани билан унинг адабиётдаги мавқеи мустаҳкамланиб қолмайди. Ёзувчилар назарида ҳам, китобхонлар назарида ҳам муҳим обрў қозониш учун танқидчи билимдон ва теран бўлишдан ташқари, принципиал, ҳалол ва объектив бўлмоғи, адабиётни чин юракдан севмоғи, яъни унинг ютуқлари учун суюниб, қусурлари учун куюниб ёза билмоғи керак. Умаралида шу фазилатларнинг анча-мунчаси мавжуд. Китобхон бу жумладаги “анча-мунчаси” деган иборага таажжубланиши мумкин: бинобарин, баъзи фазилатлар йўқ экан-да? Умаралининг танқидчилик фаолиятида қусурлар ҳам бор экан-да? Ҳа, албатта, бор. Ахир ҳар тўқисда бир айб дейишади. Қусурсиз одам, қусурсиз танқидчи бўладими? Ҳаммамизда ҳам озми-кўпми қусур бор. Умаралидаги қусурни шунда кўраманки, у баъзан чинакам илмий тазабчанликни заифлаштириб қўяди, натижада ўрта-миёналиги шундоққина ошқора кўриниб турган асарни чунонам мактай бошлайдики, буни кўриб ҳайрон қолади киппи. Маъодо, бўш асарни танқид қилгудай бўлса, иложи бориचा мулойимлик билан, озор бермайдиган қилиб танқид қилади. Бу унинг кўнгилчанлигидан бўлса керак, ҳар қалай ҳеч кимнинг кўнглини оғритмасликка уринишидан. Балки

бу йўл ҳам тўғридир. Лекин мен барибир бу йўлни маъқулламайман. Негаки, танқидчилик касбининг моҳияти ўзи шунақа – истасанг-истамасанг кимларгадир озор берасан. Ҳатто ҳеч кимни танқид қилмай, ёзувчиларни фақат макташ билан банд бўлсанг ҳам, бу ҳали навбати етиб келиб мақталмаган ёзувчиларга оғир ботади. Лекин чинакамига адабиётнинг юксак савияси учун курашаман десанг, хом-хатала, пала-партиш, ўртамиёна асарларга қарши сира тортинмасдан курашиш керак. Бундай асарлар эса адабиётимизда етарли даражада топилади. Бахтимизга, бу нуқсон Умаралининг ижодида ҳамма вақт ҳам учрайвермайди. Аксинча, унинг мақолалари ва китобларида фазилатлар устунлик қилади. Баъзи бирларини кўриб чиқайлик.

Умаралидаги фазилатлари ичида энг маъқулларидан бири ҳозиржавобликдир. Бу, менимча, танқидчи учун энг зарур сифат. У адабиётимизни доимий тарзда кузатиб боради, ундаги биронта салмоқли асар ёхуд жиддий воқеа танқидчининг эътиборидан четда қолмайди. Бир вақтлар адабиётимизда икки-уч йил ичида битта роман, икки-учта қисса, тўрт-бешта дoston пайдо бўлган кезларда бу осон эди. Энди аҳвол ўзгарди. Адабиётимизда ҳар йили ўнлаб йирик асарлар, юзлаб шеърӣ тўпламлар, туркумлар, дostonлар яратилмоқда. Бу қувонарли ҳол, албатта. Лекин бу танқидчининг ишини ғоят қийинлаштиради. Китобхон бу асарлари танлаб, саралаб, ёққанини ўқиши мумкин. Ундан фарқ қилароқ, танқидчи уларнинг яхшисини ҳам, ёмонини ҳам, ёққанини ҳам, ёқмаганини ҳам ўқиши керак. Улар ҳақида биронта тақриз ёхуд мақола ёзиш-ёзмасидан катъи назар, уларни ўқиб чиқмоқ керак. Ўқимаса, у адабий жараёндан узилиб қолади, адабий ҳаёт ҳақидаги фикрлари чала бўлиб қолади. Умарали шу машаққатли меҳнатни бажаради, бажарадигина эмас, бирон жиҳати билан йилт этган асарнинг ҳар бири ҳақида, адабий жараёнда бирон фазилати билан из қолдирувчи асар ҳақида, албатта, тақриз ёзади. Ўз

вақтида чиққан объектив, тўғри тақриз ёзувчи учун қанчалик руҳий мадад бўлишини, бинобарин, адабиётимизга катта фойда кетиришини, унинг ютуқларидан кенг китобхонлар оммасини тезроқ огоҳ қилишини айтиб ўтирмасак ҳам бўлади. Адабиётимизда Умаралининг синчков назарида ўтмаган биронта ҳам жиддий, салмоқли асар йўқ десак, хато бўлмас. Яна шуниси ҳам муҳимки, у асосан, бутунги проза масалаларига кўпроқ қизиққан ҳолда драматургия, поэзия, танқидчиликдаги янги асарларни ҳам эътибордан соқит қилмайди.

Умарали ижодининг менга маъқул яна бир кирраси борки, у ҳозирги ўзбек танқидчилигининг энг муҳим фазилатларидан бири билан боғланиб кетади. Бу ёзувчи шахсиятига теран ҳурматдир. Ҳа, бу – шундай. Афсуски, бир вақтлар адабий танқид шу нарсадан анча маҳрум эди. Қўлига қалам олиб тақриз ёхуд мақола ёзишга киришган ҳар бир одам камида ўзини ёзувчининг устози деб билар, унга қандай ёки кераклигини уқтириб сюжетни қандай қуриш лозимлиги, характерларни қанақа ишлаш зарурлиги тўғрисида кўрсатма берар эди. Баъзи ҳолларда эса ёзувчини камситадиган, иззат-нафсига тегадиган талаблар ҳам аямай ишлатилаверарди. Ҳозир шароит тубдан ўзгарди. Биз танқиднинг моҳиятини ҳам, вазифаларини ҳам анча чуқур ўзлаштириб олганмиз. Шунинг оқибати ўлароқ, бутунги танқидчилар адабиёт ҳақидаги объектив ва талабчан мулоҳазаларини сўсайтирмаган ҳолда, ҳар бир мақоланинг яхши чиқиши учун курашмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ мақолаларимиз заминиде эндиликда ижодкор шахсиятига теран ҳурмат пайдо бўлди. Танқидчилигимиз ижодкор ишининг машаққатларини тушунган ҳолда, энг муҳими эса, истеъдод ноёб нарса, унга ғамхўрлик билан муносабатда бўлиш керак деган кўрсатмани дастуриламал қилган ҳолда адабиётга муносабатда бўлмоқдадир. Умарали бутунги адабий танқиднинг шу муҳим принципини (қоидасини) ҳаётга жорий

қилишда муҳим роль ўйнаётган танқидчилардан биридир. У тақризларида ҳам, мақолаларида ҳам ва айниқса, Саид Аҳмад, Шухрат, Худойберди Тўхтабоев каби ёзувчилар ҳақидаги ишларида ҳам шу принципга қатъий амал қилади. У асарларида ёзувчиларга юқоридан қарамайди, уларга ақл ўргатмайди, айни чоқда, улар қаршисида қўл кобуштириб, ҳамма нарсани маъқул деб бош ирғаб ҳам турмайди. Умаралининг энг муҳим курули таҳлил – у асар қаҳрамонларини ҳаёт ҳодисалари билан чоғиштириб, таққослаб, ўз фикрларини ишончли далиллар билан, мантиқ кучи билан ошқор этади. Натижада, унинг мақолаларида бир томонламалик йўқолиб, объективлик пайдо бўлади. Бу эса танқидчи сўзи салмоғининг ортишига, танқидчилик обрўсини ўсишига хизмат қилади.

Умарали ижодидаги менга маъқул фазилатлардан яна бири ундаги илмий чуқурлик, фикрий теранлик ёхуд, ҳозирги расм бўлган ибора билан айтганда, концептуаллиликдир. Бу ҳам ғоят муҳим фазилат бўлиб, танқидчиликнинг энг катта муаммоларидан бирини тўғри ҳал қилишга ёрдам беради. “Танқидчи ким? У ҳам адиб, шоир ёки драматург каби ижодкорми ёхуд бошқаларнинг маҳсулини таснифлаб, изоҳлаб берадиган тафсирчими?” деган масала устида кўп замонлардан бери тортишув боради. Кейинги пайтларда танқидчи – ижодкор деган қараш тарафдорлари устун кела бошлади. Лекин танқидчининг мустақил ижодкор эканини эътироф этиш билан иш битмайди. Танқидчининг ким бўлиши, биринчи навбатда, унинг ўзига боғлиқ. У ижодкор ҳам бўлиши мумкин, оддий тафсирчиликдан нарига ҳам ўтмаслиги мумкин. Хўш, танқидчини ижодкор деганда нима ни тушунамиз? Менимча, даставвал, танқидчининг фикрлашини. Унинг фикрлари янги, теран, умумлаштирувчи бўлмоғи керак. Танқидчи адабиёт баҳонасида адабий жараён назарияси ҳақида ҳам, ҳаётдаги тенденциялар ҳақида ҳам фикрлаш иқтидорига эга бўлиши керак. Умаралининг кўп-

гина мақолалари шу жиҳати билан қимматли – уларда мунаққид фактларга асир бўлиб қолмайди, адабий ҳодисалар ортидан бўрмайди, балки ҳар гал адабий ривожимиз учун муҳим бўлган йирик-йирик масалаларни ўртага ташлайди, ҳар гал адабий ҳодисаларга бирон оригинал нуқтани назардан қараб, жуда чуқур ва салмоқли ҳулосаларга келади. Умарали доимо иттифоқ миқёсидаги адабий баҳслар ва мунозаралардан яхши хабардор, лекин уларда олға сурилган янги фикрларни бизнинг адабиётга механистик татбиқ қилмайди, балки уларга таянган ҳолда адабиётимизнинг ички ҳаётидан келиб чиқиб, янги масалалар, муаммоларни кўтарди. “Етуклик”, “Реализм назарияси ва ҳозирги адабий жараённинг баъзи масалалари”, “Реализм ва ёзувчининг ижодий индивидуаллиги” каби мақолаларни ўқиб чиқсангиз, бунга амин бўласиз. Мен шу мақолалардан бири ҳақида қисқача тўхталаман.

Умарали ёзувчининг ижодий индивидуаллигини тадқиқ қилар экан, кўп масалалар билан бирга ўхшаш мавзуларда ёзилган нарсаларни қиёсий ўрганиш муҳимлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, бундай асарлар турлича ижодий индивидуалликка эга ёзувчиларнинг бир бири билан мунозараси оқибатида пайдо бўлади ва ёзувчининг ўзига хослигини аниқлашда жуда бой материал беради. Мунаққиднинг ўзи “Навоий” романи ва “Алишер Навоий” драмаси, “Мирзо Улуғбек” трагедияси ва “Улуғбек хазинаси” романи, “Болалик”, “Ўтмишдан эртаклар”, “Кўрган кечирганларим” каби бир-бирига яқин қиссаларни қиёсан таҳлил қилиб, уларнинг муаллифларининг ижодий индивидуаллиги ҳақида жуда ўринли ва қимматли мулоҳазалар айтган.

Ижодкор ўз услубига эга бўлиши керак. Кўпинча, ижодкор, шу жумладан, танқидчи ҳам бутун умри давомида ўз услубини излаб ўтади. Бу – табиий, чунки услуб – ижодий индивидуалликни намоён этиш шаклидир. Уни мунтазам равишда шакллантириб, мукаммаллаштириб бориш керак.

Бинобарин, доимий изланиш, янги ифода усуллариини қилириш танқидчининг ҳам муҳим вазифаси. Бизнинг ҳозирги танқидчилигимизда изланиш руҳи ҳоким. Айрим танқидчилар энг жиддий назарий муаммоларни ҳам, ўқувчига тезроқ етиб боришига имкон берадиган янги шаклларни ҳам изламоқдалар.

Бизнинг ўзбек танқидчилиги ҳам бугунги кунда ана шундай самарали изланишлар йўлидан боряпти. Унинг бу йўлдаги муваффақиятларини таъминлашда Умарали Норматовнинг ҳам алоҳида ҳиссаси бор. Унинг мақолалари сохта илмийликдан холи, яъни у оддий нарсаларни чалкаштириб, узундан-узок қилиб мураккаб шаклда ифодаляб, ўзининг “доно”лигини намойиш этмайди, аксинча, мақолаларида соддаликка, ихчамликка интилади. У мақолаларини қизиқарли қилиш учун сийқа латифалар, ўринсиз ривоятлар, арзон-гаров сўз ўйинларига ҳам мурожаат этмайди, балки фикрий теранлик, баҳснинг ўткирлиги билан асарнинг ўринли чиқишига эришади.

Нихоят, бугунги танқидчиликни янги шакллар билан бойитиш борасида ҳам Умарали салмоқли меҳнат қилмоқда. Мен бу ўринда танқидчининг ёзувчилар билан баҳсини назарда тутяпман. Уни “диалог” ҳам деб аташди. Албатта, “диалог” мутлако янги шакл эмас, у рус адабиётида, танқидчилигида аср бошларидаёқ маълум эди. Қолаверса, жаҳон адабиётида бу шакл кўпдан бери қўлланиляётганини айтиш мумкин. Лекин бу шакл бизнинг адабиётимиз учун янгилик бўлди. Уни жорий қилишда Умарали биринчилардан бўлиб жонбозлик кўрсатди. Лекин бу ўринда ҳам гап фақат шаклда эмаслиги, шу шаклга синдирилган мазмун муҳимлигини таъкидлаш керак. Бу жиҳатдан ҳам Умаралининг баҳслари ижобий баҳога муносиб. Танқидчининг Назир Сафаров, Ҳамид Гулом, Мирмуҳсин, Лекад Мухтор, Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Шукур Холмнрзаев, Эркин Воҳидов, Худойберди Тўхтабоев, Омон

Матжон билан қилган суҳбатларини ўқиб бунга амин бўламиз. Уларнинг ҳар бири бугунги адабий жараённинг жуда муҳим масалаларига бағишланган. Бу баҳсларнинг бирида адибнинг ижтимоий бурчи ҳақида фикр юритилса, иккинчисида – адабиёт ва инсоний камолот муаммоси тилга олинади, учинчисида – маҳорат масалалари тадқиқ қилинса, яна бошқасида ёзувчи – танқидчи – китобхон муносабати масаласи ўртага ташланади. Бу масалалар ҳақида баён қилинган фикрлар эса бугунги танқидий фикр ривожига ҳам, ижтимоий онгнинг ўсишига ҳам фаол таъсир кўрсатади.

Умаралининг асарлари ҳақида яна кўп гапларни айтиш мумкин. Лекин, назаримда, айтилганларнинг ўзиёқ уни адабиётимизнинг истиқболи ҳақида тинимсиз қайғурувчи етук олим, истеъдодли мунаққид, моҳир педагог сифатида таърифлаш учун кифоя қилади. Бу олим бугун ҳам танқидчилик фаолияти билан энг олий мақсадларга хизмат қилишга – миллат маънавияти равнакига муносиб ҳисса қўшишга камарбаста.

Бугунги танқидчилигимиз сафида Умарали Норматовдай билимдон, объектив ва талабчан истеъдод эгалари бор экан, унинг эртасига комил ишонч билан қарашимиз мумкин.

1981

МУНДАРИЖА

Ярим аср порлаган маёқ.....	3
Ижод ва шижоат	16
Мунаққид жасорати.....	27
Устознинг бир шижоати хусусида.....	32
Муносиб ўзоз.....	39
Истиқлол илҳомлари	42
Миллий танқидчилигимизнинг қўш қаноти	47
<i>Илова: ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ. Умарали Норматов</i> ҳақида билганларимдан бир шингил	54

Адабий-танқидий нашр

Умарали НОРМАТОВ

ЯРИМ АСР ПОРЛАГАН МАЁҚ

**(Озод ШАРАФИДДИНОВ
таваллудининг 90 йиллигига)**

Нашриёт муҳаррири: Маҳкам Маҳмудов
Техник муҳаррир: Беҳзод Болтабоев
Мусахҳиҳа: Нигора Усмонова

«MUMTOZ SO‘Z»
масъулияти чекланган жамияти
нашриёти

Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
E-mail: mumtoz_soz@mail.ru

Нашриёт лицензияси АИ № 103. 15.07.2008
Босилгача 18.01.2019 да имзоланди. Офсет қоғози.
Бичими 60x84 1/16. Times New Roman гарнитураси.
Шартли босма табоғи 4,25. Ҳисоб-нашриёт табоғи 4,0.
Адади 500. 04-сонли буюртма. Баҳоси келишилган нарҳда.

«MUMTOZ SO‘Z»
масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел.: 241-81-20